

1755

9(47.925

4-26

8 2004

9 (97.925)

Ա - 2 6

САЛЪ - МАНЪ

ՍԱԼ-ՄԱՆ

Генералъ-адъютантъ М. Т. ПОРИСЪ-МЕЛНКОВЪ

ՌՈՒՍ-ՏԱՋԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1877—1878 թ.

Ե Ի Ն Ր Ա

ՀԱՅԱԶԳԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Ա.

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԴԻՏԱՆՏ

ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻՔԵԱՆ

(Պատերազմական բեմի գլխավոր հերոսների նկարներով
եւ նրա սխեմատիկ փառեգով)

Երկրորդ տպագրութիւն

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Ն. Սպանեանի, Պոլից. 7

1915

38539 - wh.

(10805-57)

21736.60

1177

22.20.00

Թիւրքաց ղէմ Գործող Կորպուսի
հրամանատար
Դեներալ-ադիւտանտ, Կաւալերիայի զենեակ
ՄԻՔԱՅԷԼ ԼՕՌԻՍ-ՄԷԼԻՔԵԱՆ:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ի նկատի ունենալով՝

Այն լարւած հետաքրքրութիւնը, որ ամբողջ աշխարհում առաջ է բերել ներկայ համաեւրոպական պատերազմը,

Տաճիկ կառավարութեան բռնած դիրքը դէպի պատերազմն ու կռուող կողմերը,

Մեր հայրենիքի և ժողովրդի շատ հասկանալի շահագրգռումը գալիք օրերի դիմաց՝ մեր սահմանագծի մօտ և նրա այն կողմում,

Այն դեռ ևս թարմ ու կենդանի յիշատակներն ու յիշողութիւնները, որ, բերնէ բերան, սերնդից սերունդ անցնելով, ապրում են մեր երկրում և ժողովրդի լայն խաւերում, 1877—1878 թւականների ռուս-տաճկական պատերազմի և նրան մեր սահմաններում դեկավարող հայ նշանաւոր զօրապետների ու պատերազմական հերոսների մասին և, վերջապէս, որ այդ շրջանի ու անձանց մասին հայերէն լեզւով չկայ ոչ մի գրւածք՝ նոյն խալ համառօտ կենսագրականներ, որը մատչելի լինէր ժողովրդական լայն խաւերին,

Մենք տալիս ենք մեր այս համեստ աշխատութիւնը, որին որպէս աղբիւրներ ծառայել են՝ մի շարք պաշտօնական վաւերագրեր և տպւած աշխատութիւններ՝ մեծ մասամբ ռուսաց լեզւով:

Այս առաջին գրքին յաջորդելու են միւսները, պարունակելով ռուս բանակում անուն ստացած և իրանց

նազմագիտական տաղանդով յայտնի հետեւեալ հայազգի գեներալների ու զօրապետների կենսագրութիւնները՝ գեներալ-ադիւտանտ Յ. Լազարեի, գեներալ-լէյտենանտ Ա. Տէր-Ղուկասովի, գեներալներ՝ Բ. Շելկովիկովի և Յ. Ալ-խազովի: Յետագայում յոյս ունենք լոյս ընծայել հայազգի միւս նշանաւոր զօրապետներ՝ Իշխան Մ. Արղութեան-Ներկայնաբազուկի, Իշխան Վ. Մադաթովի և Բէհրութեան Իշխանների կենսագրութիւնները:

Աղբիւրներ՝ այս աշխատութեան համար:

1) „Материалы для описанія Русско-Турецкой войны 1877—1878 г. г. на Кавказскомъ Малоазіатскомъ театрѣ“ I, II, III հատորներ: Составленъ въ Военно-Историческомъ Отдѣлѣ Штаба Кавказскаго Военнаго Округа, подъ редакціей Генералъ-Лейтенанта Чернявскаго. С. П. Б. 1904 г.

2) „Графъ Михаилъ Таріеловичъ Лорисъ-Меликовъ“. Тифлисъ. 1889 г.

3) „Война въ Турецкой Арменіи 1877—1879 г. г.“ Генералъ-маіора С. О. Кишмишева. С. П. Б. 1884 г.

4) „Осада и штурмъ Карса въ 1877 г.“ Гиппиусъ.

5) „Годъ на конѣ“. Шнеуръ. „Военное Обозрѣніе“ 1880 г. № 3.

6) „Война въ Малой Азіи въ 1877 г.“ Градовскій.

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂ

1. Պատերազմի պատճառներն ու պատրաստութիւնները

Մեզնից 38 տարի առաջ էր. ռուսաց Ալեքսանդր երկրորդ կայսեր թագաւորութեան օրերում. այդ պահին թիւրքիայում սուլթանական գահի վրայ բազմած էր Համիդը:

Այդ երկու պետութիւնների միջև յարաբերութիւնները, գնալով, սրւում, օր օրի վրայ աւելի և աւելի սպառնալից էին դառնում շնորհիւ այն բանի, որ թիւրքաց տիրապետութեան տակ գտնւող բոլոր, սերբ, չերնագորացի՝ սլաւօն ժողովուրդների վիճակը, Սուլթանի կառավարութեան վայրագութիւնների պատճառով, օր աւուր դառնում էր աւելի վատ, աւելի սոսկալի:

Յուզւում էր ռուս ժողովրդի սիրտը՝ մամուլը. բաշխբուզուկների և դրանցից վատ՝ թիւրք պաշտօնեաների զազանութիւնների նկարագիրն էր տալիս նա ու վրդովում ռուս հասարակութեան բոլոր խաւերի խիղճն ու հանգրստութիւնը:

Ռուսաստանը այս բոլորի դիմաց այլ ևս անկարող էր լուակեաց հանդիսատեսի դերի մէջ մնալ:

Խաղաղութիւնը կախւած էր մազից. օր աւուր սպասւում էր պատերազմի յայտարարութեանը. և, լաւ գիտակցելով, որ նա անխուսափելի է, երկու կողմերն էլ վճռական օրը դիտմամբ ձգձգում էին՝ իրանց ոյժերը կենտրոնացնելու, ռազմամթերք, պաշար, ուտելիք ամբարելու առաջիկայ պատերազմի համար:

Այսպէս անցաւ 1876 թւականը և հասաւ 1877-ի գարունը: Ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը հրատարակեց Բարձ-

րագոյն հրաման՝ որով թիւրք կառավարութեանը պատե-
րագմ էր յայտարարուում:

Ռուս զօրքը, բաժանւած երկու մեծ բանակների,
առաջ էր անցնում. մէկը՝ եւրոպական թիւրքիա, Մեծ
Իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի գլխաւոր հրամանատարու-
թեամբ, միւսը՝ Ասիական թիւրքիայում՝ Անդրկովկասի
սահմաններում Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչի հրա-
մանատարութեամբ:

Մեզ հետաքրքրողը այս վերջին բանակն է, մեր պա-
տերազմական թափերաբեմը, ուր վճռուելու էր նաև հայ
ժողովրդի բաղադր և ուր հրապարակ եկան մի շարք հայ-
ազգի զօրապետներ, որոնք իրանց քաջութեամբ, խելքով
ու տաղանդով դարձան ռուս բանակի և զինւորական ոյժի
պարծանքը՝ երևան հանելով միևնոյն ժամանակ և հայ
ազգի ռազմական ընդունակութիւնները նոր փայլով, նո-
րանոր ապացոյցներով:

Դեռ ևս պատերազմը չսկսած պարզ էր մի բան՝
ռուս զօրքի քչութիւնը Անդրկովկասում, ուր սրա ընդհա-
նուր թիւը 66 հազարից այն կողմը չէր անցնում. դրանից
մօտ 20 հազարը զբաղւած էր Դաղստանում լեռնական-
ների ապստամբական շարժումների առաջն առնելու գոր-
ծով. մնում էր ընդամենը 46 հազար զօրք. սրա մի մասը
պէտք է գնար Սև-ծովի շրջան՝ Փոթիի մօտ պաշտպանե-
լու ռուսաց սահմանը տաճկական զօրքից. և ահա մնաց-
եալ 35 հազարով Մեծ-Իշխանը պէտք է սկսէր ռուս զօր-
քի յարձակողական գործունէութիւնը Անդրկովկասի օսմա-
նեան սահմաններում՝ Արգահանի, Օլթիի, Ղարսի, Կադրդ-
ւանի դէմ, որոնք մեծ զօրքով ու դրա համեմատ ռազ-
մամթերքով ու թնդանօթներով պաշտպանում էին՝ մի
կողմից թիւրքաց սահմանակից սանջակները՝ և ապա
նրանց միջով նաև Արգրում տանող ճանապարհները: Մա-
նաւանդ սպառնալից էին Ղարսի ու Արգահանի բերդերը,

որոնք, իրենց բնական ու արհեստական մի շարք առաջ-
նակարգ ամրութիւններով, վերին ծայր դժարացնելու էին
ռուս զօրքի առաջխաղացումը:

Եւ ահա, որպէսզի հնար ունենայ իր բանակի ոյժը
աւելացնել, Մեծ-Իշխանը հնարաւոր գտաւ գործող զօրքի
մէջ ընդունել մօտ 10,000 հոգի տեղական ազգաբնակու-
թիւնից, որպէս կամաւոր միլիցիօներներ, որոնք՝ զինւած
և ձիաւորւած, մեծ օգնութիւն հասցրին ռուս բանակին
պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Այս միլիցիօներներից
կազմեցին հարիւրակներ, որոնք մեծ մասամբ ազգային
կնիք էին կրում. և այսպէս առաջացան՝ վրաց, հայոց,
դաղստանի, չեչենների, թուրքերի, քրդերի միլիցիօներա-
կան հարիւրակներ՝ իրենց հարիւրապետներով, նշանակ-
ւած մեծ մասամբ ռուս զօրքի մէջ ծառայած սպաներից:

Բացի հարկաւոր զօրքի պակասութիւնից, կար և մի
ուրիշ դժարութիւն. ումը յանձնել ռուս զօրքի ու դրօշի
պատիւը. ով կարող էր արդարացնել այն յոյսերը, որ
դրւում են պատերազմների ժամանակ զօրքերի իրական
հրամանատարների վրայ, որոնց փորձառութիւնից, հմտու-
թիւնից ու տաղանդից է կախւած լինում մեծ մասամբ
պատերազմի բաղադր այս կամ այն կողմ շուռ գալը:

Եւ այսպէս Կովկասեան Փոխարքայ Մեծ-Իշխանի առաջ
դրւած այդ երկու հարցերից առաջինը՝ իր զօրքերի ոյժի
աւելացումը, կարող էր ուշ թէ շուտ իր լուծումը գտնել
Ռուսաստանից նորանոր զօրաբաժիններ հասցնելով, միւսը՝
զօրաբանակի հրամանատարի ընտրութիւնը, դժարանում
էր շնորհիւ զանազան հանգամանքների...

Սակայն այս հարցը ևս լուծեց ամենայաջող կերպով.
ընտրութիւնն ընկաւ Գեներալ-Ադիւտանտ Միխայիլ Տա-
րիբուլիչ Լօրիս-Մելիքովի վրայ, միակ անձի, որը, թէ իր
անցեալով, թէ վարչական ու ռազմական ընդունակու-
թեամբ և երկիրն ու թշնամուն մօտիկից ճանաչելով, կա-

րող էր գլխովին արդարացնել կովկասեան զօրաբանակի Գործող Կորպուսի հրամանատարի պատասխանատու և բարձր պաշտօնը:

Եւ ահա 1876 թւի նոյեմբերի 11-ին գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով Բարձրագոյն հրամանով նշանակուում է օսմանցիների դէմ պատերազմող կովկասեան ռուս զօրքի գործող Կորպուսի հրամանատար: Այս նշանակումը մեծ ուրախութիւն է պատճառում թէ ռուս զօրքին ու նրա շարքում գտնւած սպաներին և թէ կովկասի ամբողջ ազգաբնակչութեանը: Լիազօրւած զօրապետի ամենալայն իրաւունքներով, Լօրիսը ստանձնում է իր նոր պաշտօնը և անցնում գործի գլուխ, ունենալով իրեն դիմաց օսմանեան 4-րդ բանակը՝ կազմւած 40 հազար հոգուց և մօտ 30 հազար բերդապահ զինւորներ Դարսում ու Արդահանում՝ գլխաւոր հրամանատարութեամբ թիւրքաց յայտնի ռազմագէտ Մուխթար փաշայի: Այդ զօրքից դուրս Մուխթար փաշան Կազմեց քրդերից, չերքեզներից և դարափափախներից 20 հազարի չափ կամաւորներ, որոնք պատերազմի ամբողջ ընթացքում մեծ անհանգստութիւն էին պատճառում ռուս զօրքին և, ասպատակելով ու թալանելով ռուսաց սահմանակից գաւառները, ազգաբնակչութեան համար դարձան բառի բուն մտքով պատուհասներ:

2. Լօրիս-Մելիքովը մինչեւ 1877-1878-ի պատերազմը

Միջայել Լօրիս-Մելիքով իր ծագումով Լօուայ հայ մէլիքներիցն էր. նա ծնւել էր 1826 թւին. շատ փոքր հասակից ուղարկւել է ռուսաց մայրաքաղաք, Պետօբրադ ուր մտել էր Նիկօլաևսկիյ Հեծելազօրային Զինւորական դպրոց: Տասնևութ տարեկան հասակում աւարտելով իր ուսումը, իսկոյն ռուսաց ամենաբնօրին զօրամասում՝ գվարդիայում ստանում է պորուչիկի աստիճան և 22 տարեկան գալիս է Թիֆլիզ ու նշանակւում կովկասեան կոր-

պուսի հրամանատար իշխան Վօրօնցովի մօտ՝ որպէս առանձին յանձնարարութիւնների սպայ:

Այդ ժամանակները ռուսաց զօրքի ամենադժւարին շրջանն էր: Կովկասեան լեռնականներից՝ չեչեններն ու չերքեզները, միացնելով իրանց հետ միւս մասն ազգերին ու ցեղերին, գլուխ էին բարձրացրել ռուս տիրապետութեան դէմ և վճռել ինչ գնով և լինի դուրս քշել ռուսներին իրենց հայրենի լեռներից:

Ապստամբների գլուխ էր անցել Իմամ Ղազի-Մօլլան, որը Դաղստանի և Թերէքի անառիկ կիրճերում, ժողոված իր շուրջը տասնազարի չափ լաւ զինւած ոյժեր, ընկած ռուս զօրքի վրայ, անակնկալ ջարդեր էր տալիս մէկը միւսի ետևից:

Ռուս կառավարութիւնը անընդհատ նորանոր զօրքեր ու թնդանօթներ էր ուղարկում դրանց դէմ. վերջապէս նրան աջողեց պաշարել Դաղստանը, ջարդել Ղազի-Մօլլային, որը և կռիւներից մէկում սպանեց: Սակայն սրա մահով ապստամբութիւնը չի վերջանում. Ղազի-Մօլլային յաջորդում է նրանից ոչ պակաս քաջ ու համարձակ Իմամ Համզաթ-Բէգը, իսկ սրանից յետոյ հրապարակ է գալիս Զեչնիի պարծանք Իմամ Շամիլը, որը, միացնելով իր ոյժերին Զեչնի և Դաղստանի բոլոր իշխաններին, անհաշտ կռիւ է յայտարարում ռուսներին: Շամիլի հետ կռիւը տևեց ամբողջ քսան և հինգ տարի. ռուս զօրքը անթիւ զոհեր տուեց, մինչև որ, վերջապէս, աջողեց նրան կոտրել Շամիլի յամառութիւնը և վերջինիս իշխ. Բարեատինսկուն անձնատուր լինելովը, առժամանակ ճնշեց ապստամբութիւնը:

Ահա հէնց այս պատերազմաբեմ է ուղարկւում երիտասարդ Լօրիսը: Շամիլի դէմ մղւած մի շարք կռիւներում ցոյց տալով աչքի ընկնող քաջութիւն, հրամայելու, կարգադրելու հմտութիւն, նա կարճ ժամանակում միմեանց

ետևից պարգևատրուում է մի շարք շքանշաններով և, զեռ
ևս քսանևութ տարեկան, ստանում է գնդապետի աստի-
ճան, մի բան, որ գրեթէ չտեսնած էր ռուս զորքի մէջ:

Դեռ ևս շարունակուում էին այս կռիւները, որ 1853
թւին ռուս ու տաճիկ կառավարութեանց յարաբերու-
թիւնները լարուում են և այդ երկուսի մէջ սկսւում է
պատերազմը: Պատերազմական գործողութիւնները, սկսե-
լով Սև-ծովի կովկասեան ամերում, շուտով փոխադրւում
է Ղարսի և Ալէքսանդրապոլի մօտ: Ահա այս պատերազմ
է ուղարկւում Լօրիս-Մելիքովը և, մտնելով գործող բանա-
կի մէջ, մի քանի կռիւներում ցոյց է տալիս աչքի ընկնող
քաջութիւն և արտակարգ հնարագիտութիւն: Բաշ-Կադիկ-
լեարի մօտ տեղի ունեցած յաղթական ճակատամարտում
իր հեծելազորքի հետ արած մի քանի համարձակ յարձա-
կումների համար նա պարգևատրւում է ոսկէ թրով:

Այս ճակատամարտից յետոյ ռուսաց զորքը պաշա-
րում է Ղարսի բերդը և Լօրիսին յանձնւում է իր ձեռքով
կազմակերպած հայ և թուրք կամաւորների հրամանատա-
րութիւնը: Այդ պաշարման ընթացքում Լօրիս Մելիքովը
մի քանի ընդհարումների մէջ բաշի-բուզուկներին մեծ
ջարդ է տալիս և դրա համար պարգևատրւում է Վլադի-
մերի 4-րդ աստիճանով՝ իր ժապաւէնով:

Այս կռիւց մի քանի ամիս անց սկսւում է Քիւրիւք-
Դարայի նշանաւոր ճակատամարտը, ուր տաճիկաց վացուն-
հազարանոց բանակի ղէմ կուում էր ռուսաց քսանևինգ-
հազարանոց բանակը: Այս կռւում Լօրիսը գտնւում էր
իշխան Բեհրութովի ձախ թեում. և ահա այստեղ իր հե-
ծեալների հետ գործած մի շարք ուժեղ և անօրինակ
յարձակումներով վերցնելով մի քանի հարիւր գերիներ,
նա մեծապէս օգնում է ռուս զորքի տարած յաղթութեա-
նը, որի համար և արժանանում է այս անգամ Վլադիմիրի
3-րդ աստիճան շքանշանին:

Օսմանեան բանակը կորցնելով այս ճակատը, փախ-
չում, ապաստանում է Ղարսի ամրութիւններում և պատ-
րաստւում բերդից պաշտպանելու:

Ռուս զորքը շարունակում է պաշարել բերդը: Լօրիսի
հեծազնդին տալիս են բազմաթիւ պատասխանատու և
վտանգաւոր յանձնարարութիւններ՝ խլել և ոչնչացնել
թշնամու պաշարը, կտրել թիւրքաց այս կամ այն զօ-
րամասի առաջը, հալածել Սողանլուից դուրս եկող
զորքերին, որ սա չմիանայ բերդապահ զորքի հետ: Այս
յանձնարարութիւնը կատարելով ամենայն հմտու-
թեամբ, նա անցնում է Ղարսից դուրս եկող զորքի վրայ
և մերթ այս ամրութեան, մերթ միւսի վրայ գործած իր
յարձակումներով իրարանցում գցելով թիւրք զորքի մէջ,
տարի ու կէս շարունակ մեծապէս նպաստում է օսման-
եան բանակի յուսահատ դրութիւնը: 1855 թւինոյեմբեր
16-ին Ղարս պաշտպանող զորքը, այլևս չկարողանալով
դիմանալ իր դիրքերի վրայ, անձնատուր է լինում ռուս
զորքի հրամանատար գեներալ Մուրաւեւին: Սրա բա-
նակը մտնում է Ղարս և, գերելով 15000-անոց տաճիկ
զորքը, վերցնում է այնտեղ ամբարւած ահագին թւով
պատերազմական աւար և ուտեստներ:

Ղարսի առումից յետոյ Մուրաւեւովը Լօրիս-Մելիքովին
նշանակում է Ղարս քաղաքի և գրաւած շրջանի կառա-
վարիչ: Դեռ նոր էր սկսել Լօրիսը կարգ ու կանոն հաս-
տատել երկրում, երբ իմացւում է, որ, Ղրիմի պատերազ-
մում կրած անաջողութիւնների պատճառով ռուսաց
կառավարութիւնը, ստիպւած, հաշտութիւն է կայացնում,
համաձայն որի նա պարտաւորւում է թողնել Բայազէդը,
Արդահանն ու Ղարսը, վերադարձնելով իր գրաւած քաղաք-
ներն ու շրջանները տաճիկներին: Լօրիսը իր զօրքով թող-
նում է Ղարսը և գալիս Թիֆլիս, ուր նշանակւում է կով-
կասեան բանակի հեծազորքի գնդապետ:

Դեռ մի տարին չանցած Կովկասի Փոխարքայ իշխ. Բարեատինսկին Լօրիս-Մելիքովին կանչում է մինոր պատասխանատու պաշտօնի. նա նշանակում է անհանգիստ և միշտ ապստամբ Աբխազիայի ռուսաց զորաբաժնի գլխավոր: Մօտ երկու տարի վարում է նա այդ շատ վտանգավոր պաշտօնը, որի ժամանակ խաղաղեցնում է խռովայոյզ լեռնականներին, կառուցանում է Յեբելթայի բերդը, հաշտեցնում է ռուսների հետ անհաշտ այս ժողովրդին և, նրան կարգի ու հպատակութեան բերելով, սկսում է լուրջ ուշք դարձնել երկրի ներքին բարեշինութեան գործի վրայ: Այս ծանր պաշտօնը լրջամտութեամբ տանելու համար նա ստանում է Ստանիսլաւի I-ին աստիճան շքանշանը:

Հէնց այս շինարար գործունէութեան ժամանակ նա ստանում է մի նոր յանձնարարութիւն՝ տեղաւորել այն հազարաւոր ռուսահպատակ չեչեններին, որոնք, դժգոհ ռուս իշխանութիւնից, ցանկութիւն էին յայտնել թողնել իրենց հայրենի երկիրն ու լեռները և գաղթել Տաճկաստան: Տեղաւորելով դրանց տաճկական այս և այն սանջակում, Լօրիսը, թիւրքաց կառավարութեան հետ պայմաններ կապելու համար, գնում և Կ. Պօլիս և ամենայն հեռատեսութեամբ կատարելով այս գործը, վերադառնում է Թիֆլիս, ուր իմանում է, որ այս գործի համար ինքը պարգևատրւած է Աննայի I-ին աստիճանի (սրբերով) շքանշանով:

Այս թւին Դադստանի հերոս Շամիրը արդէն գերլած էր, հպարտ ու ապստամբ Դադստանն ու Չեչենն յաղթւած: Այժմ հարկաւոր էր մի այնպիսի անձ, որը, ճանաչելով այդ երկրի ու ժողովրդի կարիքներն ու հոգեբանութիւնը, սովորութիւններն ու ոգին, կարողանար այդ վայրենի երկրում պետականոր կարգեր պատւաստել, ռուսական օրէնքների հետ ծանօթացնել—միայն թէ առանց խստութիւն-

ների ու արիւնհեղութեան: Այդ նուրբ ու շատ պատասխանատու պաշտօնի համար հրաւիրւում է Լօրիսը, որը, նշանակելով Հարաւային Դադստանի կառավարիչ և Դերբենդի քաղաքապետ, հէնց առաջին քայլից ամենայն զգուշութեամբ և մեծ քաղաքագիտութեամբ տանում է ամբողջ գործը, օր օրի վրայ գրաւելով դէպի ինք ժողովրդի սէրն ու անկեղծ համակրութիւնը: Անդադրում, երբեմն մէն մէնակ, շրջելով առլից-առլի, լեռից-լեռ, նա մօտ ծանօթութիւն է հաստատում տեղական ազգեցիկ մարդկանց հետ, ծանօթացնում է սրանց նոր կարգերի ոգու հետ և, առանց կպչելու ազգաբնակչութեան աւանդական սովորութիւններին, հէնց իրանցից հիմնում է տեղական-ժողովրդական դատարաններ, վարչական ատեաններ, տալով դրանց կառավարութիւնը տեղացիներին: Նրա այս խելացի, հեռատես և համբերատար քաղաքականութեան շնորհիւ ռուսական նոր կարգերը, առանց դժւարութեան հանդիպելու, կամաց-կամաց ընդունւում են տեղացիների կողմից և դեռ ևս մի տարի առաջ խռովահոյց երկիրը հաշտւում է ռուս տիրապետութեան հետ:

Լօրիսը, որ մինչև այդ գեներալ-մայօրի աստիճան էր ստացել, իր վարչական այս գործունէութեան համար արժանանում է Բարձրագոյն շնորհակալութեան, իսկ սեպտ. 18-ին, երբ առաջին անգամ Կովկաս է գալիս Ալեքսանդր II-ը կայսրը, պարգևատրւում է նրանից Վլադիմիրի II-ը աստիճան շքանշանով:

Կարճ ժամանակից յետոյ Կովկասի փոխարքայ է նշանակւում Մեծ-իշխան Միխայիլ Նիկոլաեւիչը՝ թագաւոր կայսեր եղբայրը: Այդ ժամանակ Թերէքի շրջանի ռուս ազգաբնակչութեան և զապախների դրութեան կարգաւորումը, որպէս և այդ շրջանի լեռնականներին նոր օրէնքների հետ հաշտեցնելը, օրւայ հրատապ հարցերն էին կազմում: Միակ անձը, որին կարելի էր վստահել այս պատասխա-

նասու գործը, Փոխարքան գտաւ Լօրիս-Մելիքովին: Եւ ահա 1863 թւի մարտ 28-ին գեներալ-մայօր Լօրիս-Մելիքով Բարձրագոյն հրամանով նշանակուեալ է Թերէքի շրջան կառավարիչ և հրամանատար բոլոր զօրքերի, իսկ ապրիլ 17-ին իր գերագանց եռանդոտ ծառայութեան համար ստանում է գեներալ-լէյտենանտի զինւորական բարձր աստիճան և այդ այն ժամանակ, երբ Լօրիսը ընդամենը 37 տարեկան էր, մի պատիւ, որին ուսս գեներալներէից չափազանց քչերն են արժանացել:

Լօրիս-Մելիքովի գործունէութիւնը Թերէքի շրջանի կառավարչի և զօրքերի հրամանատարի պաշտօնում այնքան բազմակողմանի է, ստեղծագործական և արդիւնաւոր, որ եթէ մենք կանգ առնենք դրանց վրայ աւելի մանրամասն, ստիպւած պէտք է լինենք մի մեծ հատոր գրել. և որովհետև մեզ հետաքրքրում է նրա գործունէութիւնը 1877—1878 թւականներում՝ ուսս—տաճկական պատերազմի ժամանակ, ուստի մենք մի համառօտ ակնարկ կ'զգենք Թերէքի շրջանի կառավարչութեան ժամանակ նրա արած վերանորոգչական ու ստեղծագործական ամենակարևոր գործերի վրայ, որոնց մէջ նա փայլում է իր վարչական տաղանդով:

Լօրիսին ամենից առաջ աշողւում է վերացնել իր շրջանի ազգաբնակչութեան մէջ ճորտատիրութիւնը. և այդ իրագործում է նա առանց դժգոհութիւն առաջացնելու ճորտատէրերի կողմից. ապա ամբողջ շրջանում մտցնում է Ալեքսանդր II-ը կայսեր դատաստանական նոր կարգերը: Այդ բանի համար շնորհակալ ուսս ազգաբնակչութիւնը, որպէս արտակարգ պատիւ, նրան տալիս է «Թերէքի շրջանի ուսս կօզակի» պատւաւոր կոչում. միաժամանակ նրան աշողւում է լեռնական, միշտ զինւած ազգաբնակչութեան մէջ ներշնչել կատարեալ հաւատ ղէպի ուսս արդարագատութիւնը, որի պատճառով լեռնականները իրանց

կամքով և յօժարութեամբ վայր են գնում զէնքերը և կաշում հալալ աշխատանքի, մոռանալով թալանն ու ասպատակութիւնները, որոնց մէջ նրանք դաստիարակել էին դարեր շարունակ:

Ահագին նշանակութիւն տալով կրթութեան յեղափոխիչ գերին, Լօրիսի առաջին հոգսերից մէկն է լինում՝ բացել շրջանում մեծ թւով ժողովրդական դպրոցներ, որոնց թիւը նրա օրով 34-ից հասնում է 400-ի, իսկ միջնակարգ ու արհեստագիտական դպրոցներ բացել է տալիս թէ քաղաքներում և թէ խոշոր ստանցիաններում: Ժողովրդական դպրոցների համար պատրաստւած ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ ունենալու համար, հիմնում է մի շարք մանկավարժական դասընթացներ. և ահա շնորհիւ դրա Թերէքի շրջանում ընդհանուր գրագիտութիւնը նրա պաշտօնավարութեան 12 տարիների ընթացքում 30%-ից բարձրանում է նոր սերնդի մէջ 38%-ի: Հետաքրքիրն այն է, որ ինքը ազգաբնակչութիւնը ամենայն սիրով իր սեփական միջոցներից մեծ գումարներ է յատկացնում ժողովրդական դպրոցներ բացելուն՝ առանց պետական գանձարանից նրա պատնէր խնդրելու: Գալով արդիւնաբերական կեանքին զարկ տալու նպատակով արւած ձեռնարկութիւններին, նշանաւոր է Լօրիսի ջանքերով մի շարք նոր ջրանցքների կառուցումը և ապա 120-ից աւելի հացի շտեմարանների հիմնումը. դրանց մէջ միլիոնաւոր փութ հացահատիկ էր ամբարւում՝ երաշտ տարիներում ազգաբնակչութիւնը մատակարարելու նպատակով:

Լօրիսի ջանքերին են պատկանում տասնակ գործարանների կառուցումը, մօտ 824 վերստ նոր խճուղիների ցանցը, լեռնային ճանապարհների գրեթէ ամենուրեք կարկաւորումը, որոնց շնորհիւ նորանոր շուկաներ են բացւում ազգաբնակչութեան համար երկրի նոյն իսկ յետընկած անկիւններում:

Բացի դա Լօրիսը մեծապէս նպաստում է շրջանում բազմաթիւ հիւանդանոցների և բուժարանների բացման գործին, ուժեղացնում է բժշկական օգնութեան գործը, հիմնում է վիճակագրական կոմիտեաներ, իսկ հասարակական գումարները, հաշւի ու կարգի տակ դրւելով, հնար է տալիս ազգաբնակչութիւնը դրանց գործադրել ժողովրդական կուլտուրական պէտքերի վրայ:

Եւ այսպէս իր կառավարութեան տասներկու տարիների ընթացքում Լօրիս-Մելիքով ցոյց է տալիս վարչական խոշոր ընդունակութիւններ. օժտւած սրտացաւ, լայն և մարդասէր աշխարհայեացքներով, զինւած ազմինիստ-բատորի հազագիւտ տաղանդով, շուտով նա ստանում է Ռուսաստանի լաւագոյն պետական մարդի համբաւ, որը յետագայում նրան տարաւ հասցրեց ներքին գործերի մինիստրի պատասխանատու պաշտօնին մի այնպիսի ժամանակ, երբ պետական նաւը ուժեղ կերպով դողդողում էր արդէն բարձրացող փոթորիկի առաջ...

Եւ անա Լօրիսի այս բացառիկ յատկութիւնները գրտնում են Ալեքսանդր II-րդ կայսեր կողմից մեծ գնահատութիւն. 1867 թւին Լօրիս-Մելիքով ստանում է Նորին Մեծութեան Գեներալ-Ազիւտանտի պատւաւոր տիտղոսը և միաժամանակ պարգևատրւում է Ալեքսանդր Նեւկու շքանշանով, իսկ երբ, քիչ յետոյ հիւանդութեան պատճառով ստիպւած է լինում թողնել իր պաշտոնը, ստանում է կաւալերիայի գեներալի աստիճան:

Ազգաբնակչութիւնը սրտառու է ողջ-երթ է պատրաստում իր սիրած կառավարչին, որին աշողւել էր իր ետեւից թողնել խաղաղացած, ստեղծագործական աշխատանքի ընդունակ և առաջադիմութեան ճամփի վրայ գտնւող միլիոնաւոր բնակչութիւն:

Թիւրքաց դէմ՝ զործող ոռւսաց
Կովկասեան Զօրաբանակի գլխաւոր
հրամանատար

ՄԵՄԻՇԻԱՆ ՄԻԽԱՅԻԼ ՆԻԿՈԼԱԵԻՉ:

3. Պատերազմի սկիզբը եւ գեներալ Լօրիս-Մելիքեանի
առաջին ֆայլերը

Զինուորական այսպիսի փառաւոր անցեալ և վարչա-
կան աչքի ընկնող փորձառութիւն ունեցող անձին էր
վստահանում Ալեքսանդր 11-րդ կայսրը և Փոխարքան
Թիւրքաց դէմ գործող բանակի բաղտը և սրա դրօշի
պատիւը:

Նշանակելով օսմանցոց դէմ Փոքր-Ասիայում գործող
ռուսաց զօրքի հրամանատար, Լօրիսը անմիջապէս իր ամ-
բողջ շտաբով փոխադրւեց սահմանին մօտ՝ Ալեքսանդ-
րապօլի բերդ և այստեղ սպասեց պատերազմի յայտարա-
րութեանը:

Ապրիլի 11-ին Լօրիս-Մելիքեան ստանում է Մեծ-Իշ-
խան Միխայիլ Նիկօլաեիչից հետևեալ հեռագիրը.

«Վաղը, ամսիս 12-ին Թիւրքիային պատերազմ է
յայտարարւելու: Բարձրագոյն հրամանով առաջարկում եմ
Ձեզ, Ձեզ յանձնւած կորպուսի զօրքերով սկսել Թիւրքաց
կայսերութեան սահմաններում յարձակողական գործո-
ղութիւններ»:

Հեռագիրը ստանալուն պէս Լօրիսը կազմում է կոր-
պուսի առաջխաղացման մանրամասն դիսպօզիցիան (ծրա-
գիրը) և նոյն օրը ժամ 11-ին հրամայում է իր գլխաւոր
զօրամասի առաջապահ հեծելազօրքին անմիջապէս անցնել
Արփաչայ (Ախուրեանը) և, մտնելով տաճկական սահման,
յարձակւել սահմանապահ զօրքի պահակների վրայ, աշ-
խատելով գերի վերցնել պահակներին:

Լօրիսի կորպուսը, որ սկսելու էր պատերազմական
գործողութիւնները, այդ պահին ունէր հետևեալ կազմը.
նա բաժանւած էր երեք զօրամասի՝ 1) Աջ զօրամաս, որ
կոչւում էր Ախալցխայի օտրեադ. սա բաղկացած էր 9196
սւիներից (հետևակ զօրք), 3126 սրերից (հեծելազօրք) և

36 թնդանօթներից: Սա յանձնւած էր գեներալ-լէյտենանտ Դէվէլին, 2) Գլխաւոր ոյժեր (կենտրօն), որի անմիջական հրամանատարն էր ինքը՝ Լօրիս-Մելիքեանը: Սրա մէջ կային 17,788 սւիներ (հետեակ), 6,424 սրեր (հեծելազօրք), 92 թնդանօթ:

3) Երևանի օտրեադ (ձախ թեր)՝ 6,602 սւիներով (հետեակ), 4014 սրերով (հեծելազօրք), 32 թնդանօթներով: սրա հրամանատարն էր գեներալ-լէյտենանտ Արշակ Տէր-Ղուկասեանը:

Եւ այսպէս գործող կորպուսի բոլոր ոյժերը միասին կազմում էին՝ 33,586 սւիներ (հետեակ), 13,596 սրեր (հեծելազօրք) և 160 թնդանօթներ: Բոլորը միասին մօտ 50,000 հոգի:

Ժամանակակից պատերազմների դիմաց, ուր պատերազմի բեմ է հանւում միլիոնաւոր կուռղներից բաղկացած բանակ, պարզ է, որ այս ուժերը չնչին են, սակայն, ինչպէս մենք կտեսնենք յետագայում, այսքան ոյժերով իսկ ոռոսաց զօրքին աշողւեց պատմութեան մէջ անօրինակ գործողութիւններ կատարել գրեթէ մէկուկէս անգամ ուժեղ հակառակորդի դէմ:

Լօրիսի հեծելազօրքը գեներալ-մայօր իշխան Չաւչաւաձէի հրամանատարութեամբ նոյն գիշեր (ապրիլի 11-ին) անցնում է Արփաչայր, մտնում թշնամու հող և վերցնում սահմանապահ պահակներին, գերելով 6 օֆիցերներ և 96 զինւոր:

Պահակները ոչ մի տեղ ընդդիմադրութիւն չեն ցոյց տալիս, չսպասելով ոռոսաց կողմից յարձակման: Հէնց նոյն օրը օսմանեան սահմանագլխում ապրող և աւազակութեամբ պարապող դարափափախներից երկու հարիւր հոգի ձիաւոր և սպառազինւած ներկայանում են իշխ. Չաւչաւաձէին և, անձնատուր լինելով՝ խնդրում են թոյլ տալ իրանց ևս մտնելու ոռոս զօրքի շարքերը:

Մինչ առաջապահ զօրքերը սահմանն անցած հետախուզութիւններով էր զբաղւած, ապրիլ 12-ին գլխաւոր ոյժերը բոլոր զօրամասերով շարժւում են դէպի սահման և, հասնելով Բաշ-Շորագեալ, Արգինա, Փիրվալի և Ղըզըլ-չախչախ գիւղերին, գիշերում են դրանց շրջակայքում: Նոյն օրը Բայեանդուրի դաշտ է գալիս ինքը կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեան իր շտաբով և, բոլոր զօրքերի ներկայութեամբ կարգում է զօրքին ուղղւած հետեակ նշանաւոր կոչը:

«Թագաւոր Կայսեր կամքով և Կովկասեան զօրքի Գլխաւոր Հրամանատարի կարգադրութեամբ ինձ յանձնւած կորպուսի զօրքերը մտնում են Ասիական Թիւրքիայի սահմանները:

«Գործող կորպուսի զօրքեր! Թագաւորի կամքը, Ռուսաստանի արժանապատուութիւնը պահանջում են, որ տիրելով տաճկական նահանգները դրանց մէջ ապրող ազգաբնակչութեան մէջ հաստատուի խաղաղութիւն: Ձեզնից ոչ ոք, ոչ մի պատրւակով չպէտք է զէնք բարձրացնի մեր իշխանութեանը հպատակութիւն յայտնած բնակիչների վրայ՝ ինչ կրօնի և ինչ ազգութեան և նրանք պատկանեն: Ոչ մէկը ձեզնից, ոչ մի դէպքում չպէտք է առանց վճարի օգուտի բնակիչների ունեցւածքով ինչ և լինի այդ ունեցւածքը: Իմացէք, որ մեզ թշնամի կհամարւի թուրք զօրքը և ամեն մէկը, ով զէնք կը բարձրացնի պաշտպանելու թիւրքաց կառավարութիւնը»:

Այս կոչը կարդալուց յետոյ Լօրիսը դիմում է զօրքին մի կարճ, բայց շատ զգացւած ճառով:

Կորպուսի հրամանատարի այս ճառը անագին ոգևորութիւն է առաջ բերում զօրքի մէջ և ծածկւում է երկարատեւ «ուռա»-ներով: Ամենալաւ, գրեթէ տօնական տրամադրութեան տակ, ոգևորւած, առողջ և ապագայի վրայ վստահ, զօրքը սկսում է իր ծանր ու մեծ գործը:

Յաջորդ երկու օրում՝ ապրիլ 13-ին և 14-ին Լօրիսի գլխաւոր ոյժերը մեծ կարգով արշաւում են դէպի Ղարս՝ ճանապարհին թշնամու կողմից ոչ մի տեղ ընդդիմադրութիւն չհանդիպելով։ Զօրքը, վերջապէս, անցնելով Ղարսաշայը, ապրիլ 15-ին, բանակատեղի ընտրելու նպատակով կանգ է առնում Բիւրուք-Դարայի և Փալղըւան գիւղերի միջև գտնուող բարձրադիր տափարակի վրայ, ուր դեռ ևս 1854 թւին ռուս բանակը նոյն թշնամուց տարել էր փառաւոր յաղթութիւն։

Յիշատակելու է, որ ռուս զօրքին, սրա առաջխաղութեան ամբողջ ընթացքում, խաչով ու խաչվառով ընդառաջում են սահմանակից հայ և յոյն գիւղերի ազգաբնակիւթիւնը իրենց հոգևորականութեան հետ, որոնք անկեղծ ոգևորութեամբ ընդունելով ռուս զօրքին, պաղատում են նրան լինել իրենց հովանաւորն ու պաշտպանը։ Լօրիսը, որ լաւ ծանօթ էր ոչ միայն այս գիւղերին, այլ և սրանց մէջ դեռ 1855 թւականներից բաղմաթիւ ծանօթներ ունէր, հանգստացնում է ազգաբնակիւթեանը և նրանց յանձնում է իր զօրքի խնամքին։

Ազգաբնակիւթեան այս տրամադրութիւնը ահագին դեր խաղաց ամբողջ պատերազմի ընթացքում. ռուս զօրքը, մանաւանդ պատերազմի առաջին շրջանում, ուտելիքէնի պաշարի և փոխադրութեան միջոցների մէջ պակասութիւն չգգաց. ամեն ինչ, որ հարկաւոր էր զօրքին—սաւտանում էր այս շրջանի գիւղերից և գնածի համար ազգաբնակիւթեանը վճարում էր ամենայն ճշտութեամբ՝ նախապէս սահմանւած սակագնով։

4. Թիւրքաց բանակը Ղարսում

Ոչ ռուսաց բանակի առաջխաղացումը և ոչ էլ նրա նպատակը՝ նւաճել Ղարսի սանձակը և ապա յաղթական

շարժումով Սողանլուղի բարձունքներից անցնել էրզրում—գաղտնի չէին տաճիկ զօրքի գլխաւոր հրամանատար Մուխթար-փաշայի համար։

Իր լրտեսների միջոցով մանրամասն տեղեկութիւններ առնելով ռուսաց զօրքի կազմի և ապա նաև ամսիս 12-ին սահմանն անցնելու մասին, Մուխթարը, որ այդ ժամանակ գտնւում էր Ղարսում, հրամայում է սահմանապահ պահակներին և Ղարսից դուրս գտնւած միւս զօրամասերին խոյս տալ ռուս զօրքի հետ ընդհարումներից և ժողովել Ղարսի բերդում։

Մուխթար փաշայի այս խուսափողական տակտիկան հետեանք էր այն բանի, որ նրան հաւատացրել էին, որ Լօրիսի բանակը կազմւած է 70,000 զօրքից, իսկ ինքը իր տրամադրութեան տակ ունէր միմիայն 40—41 հազար հոգի, որից 23 հազարը ամրացրած էր Ղարսում և նրա շրջակայքում, իսկ մօտ 17 հազարնոց զօրամասը գտնւում էր Սողանլուղի և էրզրումի միջև գտնւած ամրութիւնների վրայ՝ նպատակ ունենալով պահպանելու այդ ճանապարհը ռուս զօրքի խուժումից։ Պարզ է, որ այսքան զօրքով թիւրքաց զօրքի հրամանատարը անհնար էր համարում յարձակողական գործողութիւններ սկսել, որին Մուխթարը մտադիր էր զիմել առաջիկայում, երբ նա Անատոլիայից կստանար հարկաւոր թւով օգնական զօրքեր։ Այնինչ ներկայումս, կենտրոնացնելով իր զօրքի գլխաւոր ոյժերը Ղարսի նման առաջնակարգ և անառիկ ամրութեան մէջ և, ունենալով իր տրամադրութեան տակ մեծ պաշար, զօրքը կարող էր մինչև օգնական ոյժերի գալը ոչ միայն պաշտպանւել ռուսաց յարձակումից այլ և երբեմնակի փոքր ու մեծ յարձակումներ գործել ռուս առաջապահ զօրքի վրայ։ Ճիշտ է, ռուս զօրքի առաջխաղացումը մեծ իրարանցում գցեց Ղարսում, մանաւանդ քաղաքացի խաղաղ բնակիւթեան մէջ, որը, յիշելով 1854—55 թւական-

ներում իր կրածները, պահանջում էր Մուխթարից թողնել բերդը և, դաշտ դուրս գալով, կռիւ յառնել ռուսաց յոյժերի հետ, սակայն Մուխթարը խիստ միջոցներով այդ զժգոհութեան առաջն առնում է և խոստանում ապահովել ազգաբնակչութեանը ամեն տեսակ վտանգներից. միևնոյն ժամանակ նա արգելք չի լինում ցանկացողներին թողնել Ղարսը մտնելու երկրի ներսը՝ Արզրում, Օլթի և այլն:

Այսպէս քաղաքացիներին հանգստացնելուց յետոյ, Մուխթար փաշան երկիւղ էր կրում միայն մի բանից՝ այն է, որ Լօրիսը կարող էր զօրքերի մի մասով պաշարել Ղարսը, իսկ միւս մասը ուղարկել Սողանլուի վրայով Արզրում՝ Անատոլիայի մայրաքաղաքի վրայ, որը տաճկական զօրքի համար ռազմամթերքի և ուտեստի պաշարի կատարեալ շտեմարան էր: Եւ ահա որպէսզի այս բանը տեղի չունենար, նա ապրիլ 13-ին, վերցնելով իր հետ 5,000 զօրք և վեց թնգանօթներ, թողնում է Ղարսը և հեռանում դէպի Սողանլուի՝ պաշտպանելու Արզրումի ճանապարհը: Ահա այստեղ նա յոյս ունէր միացնել իր հետ նոր սպասուող զինքեր և դրանցով գալ նորից Ղարս՝ յարձակելու Լօրիս Մելիքեանի զօրքերի վրայ: Մուխթար փաշայի հեռանալուց յետոյ Ղարսում մնում է մօտ 18 հազար զօրք և երկու հազար հոգի էլ քաղաքացիներից կազմած կամաւորներ: Թուրքաց զօրքի գլխաւոր հրամանատարը Ղարսից հեռանալիս չի մոռանում մի բատալիօն օգնական զօրք ուղարկել Արզահան, որը, ինչպէս իրաւամբ սպասում էր Մուխթարը, նոյնպէս պաշարւելու էր ռուսաց զօրքի կողմից:

5. Ռուսաց բանակը Ղարսի դիմաց եւ Կադուանի առումը

Քիւրքիւք-Դարայում ռուս զօրքը սակայն մնում է միայն մի օր: Ապրիլ 16-ին գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեանը հրամայում է զօրքի գլխաւոր յոյժերին առաջ

գնալ դէպի Ղարս և կանգ առնել նրանից 15 վերստի վրա՝ Ենի-Քէյի և Զաիմի մօտ: Այստեղ զօրքն ունենալով ամուր յենման կէտ, միաժամանակ պաշտպանած կլինէր որպէս Ղարսից-Արզահան, նոյնպէս և Ղարսից Ալէքսանդրապօլ տանող ճանապարհը, որով ապահովւում էր ռուս զօրքի թիկունքը թշնամու անսպասելի յարձակումներից:

Առաջ քաշելով գլխաւոր յոյժերը դէպի Զիմին և Քիւրք-Դարայ, հրամանատարը պատւիրում է ամրացնել Քիւրքիւք-Դարան և այդտեղ էլ կենտրոնացնում է Ալէքսանդրապօլից բերւող զօրքի թէ պաշարեղէնը և թէ ռազմամթերքն ու հիւանդանոցները մի ուժեղ պահակով, ապահովելով Ալէքսանդրապօլ-Քիւրքիւք-Դարայի ճանապարհը:

Նոյն օրը ռուսաց գլխաւոր զօրքերը բանակ են դնում հեծելազօրքը Ղարսի-չայի ափին՝ Ենի-Քէյ գիւղի մօտ, հետեակ զօրքը՝ Զաիմ գիւղի մօտ, իսկ առաջապահ զօրքերը՝ թշնամու ամեն մի շարժումը դիտելու համար, տարւում են առաջ՝ Ղարսից ընդամենը 9 վերստ հեռու Մադրա գիւղի մօտ գտնւած մի բարձրադիր տեղ: Ղարսի հզօր ամրութիւնները այստեղից երևում էին շատ պարզ: Նշանակալից է, որ այստեղից Ղարսում ոչ մի շարժման յետք անգամ չէր երևում. արտաքուստ ամեն ինչ թւում էր հանգիստ և անխռով:

Ինչպէս տեսանք, Լօրիսը գործող կորպուսը բաժանել էր երեք զօրամասերի, որոնցից ամեն մէկը, պատերազմը յայտարարելուն պէս, պէտք է զանազան կողմերից մտնէր տաճկական սահման և զբաւէր որոշ տեղեր: Եւ այսպէս աջ զօրամասը գեներալ-լէյտենանտ Դէվէլի հրամանատարութեամբ գտնւում էր Ախլցխայում և նշանակւած էր Արզահանի վրայ արշաւելու. կենտրոնը, ուր գլխաւոր զօրքն էր և Լօրիս-Մելիքեանի շտաբը, պէտք է անցնէր դէպի Ղարս, իսկ ձախ թևը՝ Երեանեան զօրամասն էր կազմում գեներալ-լէյտենանտ Ա. Տէր-Ղուկասեանի հրամանա-

տարութեամբ. սա Իգդիրի վրայով գնալու էր Բայազետը գրաւելու և այդ սահմանը պաշտպանելու. — ապա, նայած հանգամանքներին, այս երեք զօրամասերի ոյժերը միանալով կազմելու էին մի մեծ զօրաբանակ՝ միասին արշաւելու Արզրու մի վրայ՝ սրան վերցնելու նպատակով:

Պարզ է, որ երեք զօրամասերի որոշ ծրագրով գործելու համար անհրաժեշտ էր, որ նրանք մշտական և կանոնաւոր յարաբերութեանց մէջ լինէին իրարու հետ և գլխաւորապէս կորպուսի հրամանատար՝ Լօրիս-Մելիքեանի և սրա շտաբի հետ:

Այլ զօրամասը, քանի ղեկ չէր մօտեցել Արդահանին, կարող էր հեշտութեամբ յարաբերութիւններ պահպանել. ուրիշ բան էր գեներալ Տէր-Ղուկասեանի Երեւանեան օտրեաղը, որը, ապրիլ 12-ին Իգդիրից դուրս գալով և անցնելով Արարատի (Ադրիդաղի) լեռնաշղթան, ապրիլ 17-ին մտել էր տաճկական սահմանը: Այս զօրամասի հետ արագ և անընդհատ յարաբերութիւն պահպանելու համար անհրաժեշտ էր ընտրել Լօրիսի և Տէր-Ղուկասեանի բանակների միջև ընկած ամենակարճ ճանապարհը. իսկ դա ընկնում էր Կաղզւանի վրայով. բացի դա Կաղզւանի մօտ և նրանից հարաւ-արեւելք՝ Արաքսի ափում վիտում էին աւազակային խմբեր. սրանք, օգտւելով Մուխթար փաշայի հովանաւորութեամբ, անհանգստացնում էին ռուսական սահմանի մօտ գտնւած գաւառները: Դրանց վրայ հսկողութիւն ունենալը անհրաժեշտ էր դարձել գործող բանակի համար:

Այս հանգամանքներն էին, որ զրդեցին գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեանին որքան կարելի է շուտ ձեռնարկել Կաղզւանի գրաւմանը:

Այդ նպատակի համար նա հանում է երկու զօրասիւն. մէկը՝ կազմւած գեներալ Տէր-Ղուկասեանի զօրամասի ոյժերից կոմս Գրաբբէի ղեկավարութեամբ, միւսը՝ կազ-

մակերպում է Ղարսի մօտ բանակած գլխաւոր զօրամասից, իր ազգական գեներալ-մայոր Լօրիս-Մելիքովի գլխաւորութեամբ, և պատւիրում է զրանց գնալ Կաղզւանի վրայ:

Երկու զօրասիւնները, դուրս գալով հակառակ կողմերից, միևնոյն օրը միանալու էին Կաղզւանի մօտ և, գրոհ տալով, առնելու էին քաղաքը: Այս արշաւանքը կատարւում է երկու զօրասիւնների կողմից էլ մատեմատիքական ճշտութեամբ. ապրիլ 23-ին դուրս գալով հակառակ կողմերից, ապրիլի 24-ին երկու գեներալներն էլ իրանց զօրքերով հանդիպում են Կաղզւանի տակ: Ռուս զօրքի գալը ահագին շփոթ ու իրարանցումն է առաջ բերում քաղաքում. Ղայմաղամը և Կաղզւանում գտնւած թիւրք զօրքը նոյն գիշեր հապճէպ թողնում են քաղաքը և փախչում: Անպաշտպան ժողովուրդը մեծ հանդիսաւորութեամբ ընդառաջում է ռուս զօրքին. սա, մտնելով քաղաք, առանց արիւն թափելու վերցնում է նրան: Գեներալ մայոր Լօրիս-Մելիքովը իսկոյն իր ձեռքն է առնում քաղաքի վարչութեան և ապահովութեան կազմակերպութեան գործը, որը և կարգի գնելով, զօրքի հետ վերադառնում է Լօրիսի մօտ:

Կաղզւանի գրաւումով ռուսաց ձեռքն է անցնում ոչ միայն Ղարսի սանջակի մեծ մասը, այլ և, որ կարեւորն է, նաև Սօղանլուղից Արզրում տանող գլխաւոր ճանապարհների հսկողութիւնը:

6. Արդահանի պաշարումը եւ առումը

Ամբողջ Փոքր Ասիայում Ղարսից յետոյ Արդահանը համարւում էր առաջնակարգ բերդ: Նրա ամրութիւնները վրայ թիւրքաց պատերազմական միջոցաւորութիւնը գործ էր դրել ահագին հմտութիւն և գումար: Բերդի ամրութիւններից մի քանիսը շինւած էին անգլիացի

ինժեներներին հսկողութեան տակ՝ պատերազմական տեխնիկայի վերջին կատարելագործութիւններով: Արդահանը համարուում էր ոչ միայն որպէս պաշտպանողական կէտ թշնամուն դէմ տալու համար, այլ նաև որպէս յարձակողական ուժեղ յենարան թիւրքաց կողմից՝ եթէ սա ուղենար յարձակել Ախալցխայի վրայ՝ նւաճելու Արեւմտեան Անդրկովկասը և այստեղից Թիֆլիսի վրայ արշաւելու:

Այս աչքի առաջ ունենալով ռուսաց զօրքի որոշ մաս պահուում էր Ախալցխայում. այս զօրասիւնը 1876 թւին աւելի ուժեղացւեց և հասցնելով ընդհանուր թիւը մօտ 13,000 կռուողների 36 թնդանօթներով, դարձաւ գործող կորպուսի աջ զօրամասը՝ հրամանատարութեամբ գեներալ-լէյտենանտ Դէվէլի:

Տաճկաստանի դէմ պատերազմական գործողութիւնները սկսելուց, այդ զօրամասը ևս հրաման ստացաւ ապրիլ 12-ին անցնել տաճկական սահմանը գնալու Արդահանի վրայ, ուր Հոսէյն և Սաբրի փաշաների հրամանատարութեան տակ կենտրոնացած էր մօտ 9000 զօրք 95 թնդանօթներով:

Ախալցխայի զօրամասը Արդահանի վրայ արշաւելու համար դեռ ևս մարտին առաջացաւ դէպի Ախալքալաք, ուր և սպասեց Լօրիս-Մելիքեանի հրամանին՝ տաճկաց սահմանը անցնելու: Ապրիլ 11-ին, ստանալով պատերազմական գործողութիւնները սկսելու և սահմանն անցնելու հրամանը, գեներալ Դէվէլ շարժուում է Ախալքալաքից և, ամսի 15-ին անցնելով տաճկական սահմանը Զուրզուէի ու Բէհրախաթունի վրայով, մեծ դժւարութեամբ, նորահալ ձկան ու դրանից առաջացած տիղմի միջով ճանապարհ բացելով, հազիւ ապրիլ 29-ին հասնում է Արդահանին և բանակ դնում Չագեստանում՝ բերդից 6—7 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Լօրիս-Մելիքեանը, համարելով Դէվէլի բանակը Արդա-

հանը պաշարելու և վերցնելու համար փոքրաթիւ, որոշում է Ղարսի մօտ բանակած իր ոյժերից նրան մի զօրեղ զօրամասով օգնութեան հասնել: Այդ նպատակով նա ապրիլ 28-ին գեներալ-լէյտենանտ Հէյմանին մօտ 6000 զօրքով և 28 թնդանօթներով Չելաուսի վրայով ուղարկում է դէպի Արդահան: Զօրամասը, անցնելով Օմար-Աղան և Խան-Քէվը, մայիս 2-ին հասնում է Արդահանի մօտ և բանակում Ալագեազ լեռան լանջերում՝ Գիւրջի-բէկ գիւղի մօտ, թողնելով Ղարսի դիմաց գլխաւոր զօրքերը գեներալ Կամարովի հրամանատարութեանը: Բանակ է գալիս և ինքը՝ գեներալ ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեանը, նպատակ ունենալով անձամբ ղեկավարել Արդահանի դէմ բոլոր գործողութիւնները:

Մայիս 1-ին Լօրիս-Մելիքեան Ալագեազի բարձունքներից մանրամասն դիտում է իր դիմաց կանգնած Արդահանի բերդի ամրութիւնները: Նոյն օրը զինւորական խորհրդում, որին մասնակցում էին գեներալներ՝ Դէվէլ, Հէյման, Դուխովսկոյ, Բուլմէրինգ և Կախանով, որոշում է՝ նախ վերցնել Արդահանի վրայ արևելքից իշխող Գիւլավերդիի ամրացրած բարձունքները և ապա հետգհետէ հարաւից, յարձակւելով բերդի կենտրոնական ամրութիւնների վրայ, առնել այն և դրանից յետոյ ձեռք զցել ամբողջ բերդը: Տալով անհրաժեշտ կարգադրութիւններ՝ զօրքի մայիս 4-ին սկսելիք գործողութիւնների վերաբերեալ, Լօրիս հրամայում է մայիս 2-ին և 3-ին սկսել ուժեղ թնդանօթային ուժակոծութիւն, իսկ մայիս 3-ին գիշերը զօրքի մասերը բռնելու էին իրենց տեղերը՝ առաջիկայ ճակատի համար:

Ինչպէս ասացինք, Արդահանի վրայ յարձակումը Լօրիսը նշանակել էր մայիս 4-ին: Հրամայւած էր զօրքին՝ հէնց որ հրամանատարի վրանի մօտից բաց կթողնւի հըր-

թիւը (Փշանք), բոլոր զօրամասերը միաժամանակ պիտի սկսէին իրենց գործողութիւնները:

Բացւում է մայիս 4-ի առաւօտը: Օրը խոստանում էր լաւ եղանակ: Արդէն ժամ 5-ից Լօրիս-Մելիքեանը նժոյգի վրայնստած անցնում էր զօրքի մի մասից միւսը՝ տալու այսօրւան կռիւի վերջին հրամանները: Սակայն, նախ քան գործի դիմելը, Լօրիս-Մելիքեան արիւնհանգիւթեան առաջն առնելու նպատակով, գրաւոր առաջարկ է անում Սաբրի փաշային, որ սա իր զօրքով անձնատուր լինի: Անցնում է 2—3 ժամ. և ահա, որպէս պատասխան այս առաջարկի, էմիր-Օղլիի ամբողջեան բարձունքից թիւրքերը բացում են թնդանօթային առաջին հարձակը. սրան յաջորդում է երկրորդը, երրորդը... և թանձր մուխը պատում է էմիր-Օղլիի բարձունքները: Լօրիս-Մելիքեան հրամայում է բաց թողնել պայմանաւորւած հրթիռը: Բարձրանում է սա վեր ու վեր, տրաքում կարմիր կրակներով և... նոյն վայրկեանին Ալագեազի և Գիլաւերդի լանջերից խօսում են ռուսաց թնդանօթները... Երկու կողմերի միջև սկսւում է թնդանօթային կատաղի կռիւը, լցնելով տաս վերստ տարածութեան վրայ վառօղի թանձր ամպեր: Գեներալ Դէվէլը արեւելքից, գեներալ Հէյման հարաւից առաջ են քաշում իրենց հետեակ և ձիաւոր մասերը՝ երկուսն էլ մի և նոյն կէտ նպատակի՝ էմիր-Օղլիի ամբողջեան վրայ, որը անդադար, բայց առանց զգալի փոփոխ հասցնելու, կրակ էր թափում ռուս թնդանօթային պատնէշների շուրջ կողմը: Էմիր-Օղլիին օգնում են քաղաքին մօտ գտնւած միւս հինգ ամբողջիւնները. լուռ էր միայն ամենից փտանգաւոր և սպառնալից հիւսիսային Րամազան ամբողջիւնը: Ռուսաց աջ թևը, գեներալ Դէվէլի առաջնորդութեամբ, շարունակում է կրակը և, փոքր ժամանակից յետոյ, լռեցնելով էմիր-Օղլին պաշտպանողներին, բերդի ստորին դիրքերից ժամ 12-ի մօտ ստիպում է սրանց յետ նահանջել իրենց

երկրորդ դիրքերը: Սրանց նահանջելովը առաջ են անցնում ռուս թնդանօթները: Կռիւը, գնալով, տաքանում է: Այդ ժամանակ Գանձակի հետեակ գնդի գնդապետ իշխան Ամիրաշիբին իր քաջարի զօրքով գրոհ է տալիս թիւրքաց երկրորդ դիրքերի վրայ. այս համադարկների կրակի տակ քշելով թիւրք զօրքին դէպի վեր, զօրքի առաջաւոր մասի հետ նա մագլցում է դէպի էմիր-Օղլիի պատնէշները: Տեսնելով, որ իր գունդը չափից գուրս յոգնել է վեց ժամ տեղ անդադար կռւում, Ամիրաշիբին օգնական զօրք է խնդրում հրամանատարից: Լօրիս-Մելիքեան Ալագեազի լանջերից, տեսնելով աջ թևի աջողութիւնը և Ամիրաշիբի զօրքերի առաջնթացութիւնը, գեներալ Հէյմանի զօրամասից մի գունդ օգնութեան է ուղարկում գնդապետ Ամիրաշիբին, պատւիրելով այս զօրամասին գրոհ տալ էմիր-Օղլիի վրայ հարաւային կողմից: Սրանով թիւրքաց ոյժերը ստիպւած են լինում կռւել արդէն երկու ճակատով՝ դէպի հարաւ և արեւելք: Ժամ 3-ին գնդապետ Ամիրաշիբին, իր զօրքին մի քանի բոլակ հանգիստ տալուց յետոյ, վերսկսում է յարձակումը նոր թափով: Նրան օգնում են թնդանօթաձիգները, որոնք շարունակում են կրկնապատկած ոյժով ռմբակոծել թիւրքաց դիրքերը. ժամ 4-ին, մօտենալով բերդի պատնէշներին, այս զօրքը կատաղի սւինամարտի է բռնւում էմիր-Օղլիի պաշտպանների հետ և, դրանց յետ ու յետ մղելով, աջողացնում է մի խումբ քաջերով բերդ մտնել. լսւում է յողթական «ուռա»-ն: Այդ միջոցին գալիս է ֆնացած զօրքը և, ցան ու ցիր անելով բերդի պաշտպաններին, մտնում է էմիր-Օղլիի մէջ: Այդ բոլակին բերդի զլխին ծածանւում է ռուսաց յողթական դրօշակը:

Նոյն ժամին հարաւային կողմից կատաղի գրոհով առաջանում է գեներալ Հէյմանի զօրքը և, կռիւ բռնւելով ու քայլ առ քայլ փախուստի ստիպելով դիրքերի վրայ կռւող թիւրք զօրքին, Ամիրաշիբի գնդի հետ գրեթէ

միաժամանակ ինքը ևս մտնում է էմիր-Օղլի: Թիւրքաց զօրքի մէջ սկսւում է փախուստը. առաջիններից փախ-
չում է ամրութեան պաշտպան գնդապետ Կաֆտան Մահմեդ
բէյը (վենգրիացի) և, հազիւ փրկելով մի քանի թնդանօթ-
ներ, զօրքի մի մասի հետ պատսպարւում է միջնաբերդում:

Ժամ 3-ից քիչ անց էմիր-Օղլի է մտնում ինքը՝ այս
գոռ կուր հրամանատար Լօրիս-Մելիքեան իր թիկնապահ-
ներով: Զօրքը հանդիպում է նրան ոգևորւած ուռաներով:
Հրամանատարը շնորհաւորում է զօրքին տարած փառա-
ւոր յաղթութեամբ և այդ մասին հեռագրով աւետում է
զօրքի գլխաւոր հրամանատար Մեծ Իշխանին, շնորհաւորելով
«առաջին խոշոր յաղթութիւնով», որի ժամանակ զօրքը
թշնամուց առել էր՝ 9 թնդանօթներ, բազմաթիւ հրա-
ցաններ, հրանօթներ, չհաշւած այն մեծաթիւ սպանւած-
ներն ու վիրաւորւածները, որ ընկած էին այս կռուում: Ռուս-
ների կորուստը այդ կռուում կայանում էր՝ սպանւած 14
զինւոր, վիրաւոր՝ 85 և չորս հոգի էլ վիրաւոր սպաներ:

Ճաշից յետոյ ժամ 4-ին Լօրիսը հրամայում է դա-
դարեցնել կռիւը՝ վերսկսելու այն հետեւեալ առաւօտ, իսկ
ինքը իր շտաբով և զօրքի մի մասով գնում է իր բանակա-
տեղին՝ Ալագեազի սարալանջը, ուր և կազմում է յաջորդ
օրւան ճակատամարտի ծրագիրը, որը բաժանւում է զօր-
քի գլխաւորներին ի կատարումն:

Նոյն գիշեր Արդահան բերդում գինւորական խորհուրդ
է տեղի ունենում: Բերդապահ Հուսէյն փաշան գտնում
է, որ, կորցնելով Գիւլավերդի բարձունքները էմիր-Օղլի
ամրութիւնով, որը Արդահանի արեւելեան բանալին էր,
ընդգրկմադրութիւնը ապարդիւն է, ուստի առաջարկում
է հէնց նոյն գիշեր ամբողջ զօրքով նահանջել Օլթի՝ փրկ-
կելու գոնէ 6 հազար հոգի բերդապահ զօրքը. Կաֆտան-
բէյ, համարելով այդ բանը ամօթալի, առաջարկում է դի-
մանալ իրանց ձեռքում մնացած ամրութիւններում մինչև

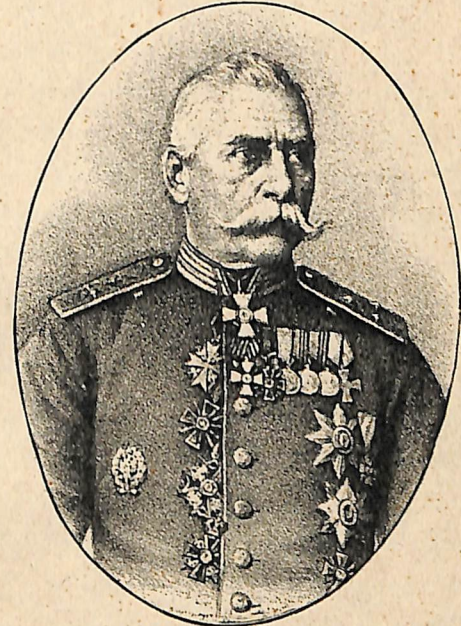
որ Օլթիից բերդին օգնութեան կհասնի թիւրքաց զօրքը:
Լսելով այս յայտարարութիւնը, պատերազմական խորհուր-
դը՝ որոշում է կռիւը շարունակել, և նոյն գիշեր զօրքը նորա-
նոր ամրութիւններ է կառուցանում Արդահանի մնացեալ
հինգ ամրութիւնների առջևում: Յաջորդ օրը՝ մայիս 5-ին
Լօրիս-Մելիքեանը նորից պատգամաւոր է ուղարկում բեր-
դապահի մօտ, առաջարկելով անձնատուր լինել. պատաս-
խանը ստացւում է կէսօրին, ժամը 2-ին: Հուսէյն փաշան
համաձայն է բերդը տալ միայն թէ թոյլ տրւի բերդապահ
զօրքին ամբողջովին՝ իր զէնքով, թնդանօթներով և բոլոր
մթերքներով ու ինչքով զէնքը ձեռքին հեռանալ բերդից:
Պարզ է, որ Լօրիս-Մելիքեանը մերժում է այս պայմանը
և, չնայած ուշ ժամին, հրաման է տալիս յարձակման:
Նորից սկսւում է թնդանօթային կռիւը երկու կողմից
էլ: Այս անգամ ոռուաց թնդանօթները գործում էին ար-
գէն էմիր-Օղլիի բարձունքներից, ուր գտնւում էր գե-
ներալ Հէյման իր զօրքով: Սա, շուտով թողնելով ամ-
րութիւնը, Երևանի գվարդիայի և Բագլի գնդի մի մասի
հետ իջնում է դէպի Արդահան տանող ձորակ. մի ժամից
լսւում է ոռուաց «ուռա»-ների ձայնը՝ խառը թնդանօթ-
ների կատաղի որոտի հետ: Դա գեներալ Հէյմանն էր, ո-
րին աջողւել էր ոչ միայն մօտենալ Ղազ-Թափասի ամրու-
թեանը, այլ և բարձրանալ նրա ամբարտակների վրայ:

Այս համարձակ քայլը յանկարծակիի է բերում բեր-
դի պաշտպաններին և նրանք, աննշան ընդդիմադրութիւնից
յետոյ, փախչում են՝ պատսպարւելու բերդի միւս ամրու-
թիւնների մէջ, որոնք նոյն ժամին ոռուաց կողմից ուժա-
կոծւում էին մի քանի ժամ շարունակ: Գեներալ Հէյման,
վերցնելով Ղաս-Թափասին, իսկոյն իր մի քանի վաշտով
անցնում է նրա հարևան Սինգիր ամրութիւնը և, կոտրե-
լով կամուրջները, անցնելով խրամաններից, երեկոյեան
ժամ 6-ի մօտ կատաղի գրոհով վերցնում է և այս ամ-

բուլթիւնը՝ հարիւրաւոր զոհեր գլորելով աջից ու ձախից։
Թիւրք բերդապահ զօրքը, կարծելով, որ ինքը կտրւած է
ամեն կողմից, մտածում է միայն մի բանի մասին՝ ա-
զատւել բերդի արևմտեան կողմից Քուի վրայի կամուրջով։
Նւ ահա այս փախուստի ժամանակ սկսւում է մի նմանը
չտեսնւած իրարանցում փախչողների մէջ, որոնց մեծ
մասը թափւում է Քուռ գետ և այդտեղ իր մահը գտնում։
Վերջին հերոսական ընդդիմադրութիւն թիւրք զօրքը ցոյց
է տալիս բերդապահի տան մօտ, բայց, անկարող լինելով
դիմադրել ռուսաց եռապատիկ գերազանց ոյժերին, քա-
ջերի այս խոտմբը մի փաշայով, 7 սպաներով և 321
զինւորներով անձնատուր է լինում։ Շուտով ընկնում է
նաև Ղայա-Բաշի ամրութիւնը և նրա վրայ ծածանւում
է ռուսաց յաղթական զօրջակը։

Նրեկոյեան ժամ 8 և կէսին Արդահանը իր բոլոր ամ-
րութիւններով անցնում է ռուսաց ձեռքը։ Նոյն ժամին
բերդէ մտնում գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեան, որը
թէ երէկ և թէ այդ օրը անձամբ, առանց մի ժամ հան-
գիստ ունենալու, ղեկավարում էր ամբողջ ճակատամարտը՝
իր բոլոր կէտերում և բոլոր մասերով։ Նրբ Լօրիսը մտնում
է Արդահան, զօրքն ու քաղաքացի ժողովուրդը անվերջ
ուռտներով ու երաժշտութեամբ ողջունում են նրա գա-
լուստը և տալած փառաւոր յաղթութիւնը։ Լօրիսը, այս
յաղթութիւնը ամբողջովին վերագրելով քաջ զօրքին ու
նրա հրամանատարներին, թոյլ է տալիս որ այդ գիշեր զօրքը
անցնի խրախճանքի մէջ, իսկ ինքը, հրաման արձակելով
վերցնել հեռու ընկած Ռամազան-թափայ միակ լաւ ամ-
րութիւնը, բերդն առնելու մասին հեռագրում և շնորհա-
ւորում է Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչին։

Նւ այսպէս, մայիս 6-ին Արդահան բերդի հետ ռուս
զօրքին, որպէս յաղթական աւար, մտնում են գերիներ՝ Ալի
Օսմանդէր փաշան 15 սպաներով, 600 զինւորներ, հի-

Նրեանեան Օտրեսդի հրամանատար
Գեներալ-Լէյտենանտ

ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

ւանդանոցը 12 բժիշկներով, 12 ֆելդշերներով, 92 թնդանօթ, ահագին քանակութեամբ պատերազմական պաշարայն է՝ 1179 հրացաններ, 6507 թնդանօթային ռումբեր, 6 միլիոն փամփուշտ, 1106 տակառ վառօդ և 11 ամբարներ ամեն տեսակ ուտելիքներով—բոլորը մօտաւորապէս 4—5 միլիոն արժողութեամբ:

Այս պատերազմում թիւրքերը կորցնում են 1148 հոգի սպանւած: Ռուսաց զօրքի կորուստը լինում է՝ սպանւած 68 հոգի և վիրաւոր՝ 352 հոգի, որից 10-ը սպաներ:

Այս յաղթութեան համար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեան պարգևատրւում է Գէորգիի 3 աստիճանով և Բարձրագոյն շնորհակալութեամբ:

Նոյն գիշեր, երբ ռուս զօրքը մօտենում է Ռամազան թէփիի ամրութեանը, տեսնում է, որ սա թողնւած է իր պաշտպաններից առանց հրացանի մի զարկի: Բերդապահ զօրքից ազատւում են փախուստով 5000 մարդ:

7. Ռուս զօրքի առաջխաղացումը եւ Ղարսի առաջին պաշարումը.

Թուրք զօրաբանակի հրամանատար Մուխթար փաշան, տեսնելով ռուս զօրքի համարձակ քայլերը, ռուսաց զօրաբանակի մասին թիւր հասկացողութիւն ունէր. նրան հաւատացրել էին, թէ լրտեսները և թէ ռուս բանակի հետ գործ ունեցող անձինք, որ ռուս զօրաբանակը թւով կրկնակի գերազանց է թիւրքական գործող բանակից. և ահա, անհնար համարելով իր ձեռքի տակ ունեցած ոյժերով պատերազմի բռնել ռուսների գերազանց ոյժերի հետ, նա, ինչպէս տեսանք, թողնում է Ղարսը նրան պաշարող ռուս զօրքի ձեռքում և ինքը մի զօրամասով գնում է Արզրում՝ ուժեղացնելու իր զօրքը նորանոր գնդերով:

Եւ ճիշտ որ, շնորհիւ ձեռք առած միջոցների Մուխ-

Թար փաշային աջողութեամբ է, չհաշուած Ղարսի բերդապահ մօտ 15,000 զօրքը, Անատոլիական բանակի զօրքերի ընդհանուր թիւը հասցնել 47,000-ի, որի մէջ մտնում էին նաև մօտ 10 հազար կամաւորներ՝ քրդերից, բաշի-բուզուկներից, չերքէզներից և դարափափախներից—բոլորն էլ լաւ զինւած: Այդքան զօրքով Մուխթար փաշան յոյս ունէր ոչ միայն ջարդել գեներալ Տէր-Ղուկասեանի Բայազետի վրայ գնացող զօրամասը, այլ և արշաւել Իգդիրի վրայ, այդտեղից գնալ Երևան, իսկ յետոյ նոյն զօրքի գլխաւոր ոյժերով գալ Ղարս՝ հարւածելու Լօրիս-Մելիքեանի հրամանատարութեան տակ գտնւած զօրքին:

Մուխթարի այս ծրագիրը, որ յայտնի էր Լօրիսին, չէր կարող անհանգստութիւն չպատճառել նրան, մանաւանդ որ Դադստանում և թէ ընդհանրապէս Անդրկովկասում մոլոսովման ազգաբնակչութիւնը անհամբեր սպասում էր տաճիկ յաղթական զօրքին՝ միանալու նրա հետ և ապստամբութեան դրօշը պարզելու Կովկասում:

Թուրք հրամանատարի այս ծրագիրը խախտելու միակ միջոցը Լօրիս-Մելիքեան գտնում էր նրանում, որ թոյլ չտայ Մուխթարի զօրքին միանալու Ղարսի բերդապահ զօրքի հետ. իսկ դրա համար նրան հարկաւոր էր՝ իր զօրքի մի մասը թողնելով Ղարսի պարսպի տակ, միւս մասով առաջ անցնել դէպի Սօղանլուխ՝ կտրելու էրզրումից Ղարս տանող ճանապարհը և այդտեղ ջարդ տալու Մուխթար փաշայի բանակին, նախ քան սա կմտնէր Ղարս:

Եւ անհայտ նպատակով Լօրիսը իր զօրքը բաժանում է երկու մասի. մէկը, տալով գեներալ Հէյմանին, ուղարկում է պաշարելու Ղարսը հարաւ արեւմտեան կողմից, իսկ սրա մի զօրամասը ուղարկում է Արզրում տանող ճանապարհով դէպի Սօղանլուխ, նախառաջելու Մուխթարի գալուստը, իսկ միւս մասը, յանձնելով գեներալ Դէվլէին պատւիրում է՝ շարունակելով Ղարսի պաշարումը միաժա-

մանակ ցուցադրական շարժում անել Ղարսի դէմ հիւսիս արեւելեան կողմից և դրանով զբաղեցնել բերդապահ զօրքը հէնց բերդի սահմաններում:

Հէյմանի ձիաւոր զօրամասը, գեներալ-մայօր իշխան Չաւչաւաձէի գլխաւորութեամբ, ընթանալով դէպի Սօղանլուխ, մայիս 17-ին Բէգլի-Ահմեդի մօտ հանդիպում է ռուս զօրքում ծառայած և այժմ օսմանցոց կողմն անցած Մուսա-փաշա Կոնդուխովի առաջապահ զօրքին, որին ուղարկել էր Մուխթարը անհանգստացնելու ռուս զօրքը Ղարսի շրջանում: Այստեղ գիշերը ռուս զօրամասը անսպասելի կերպով յարձակւում է Կոնդուխովի 1500 հոգուց բաղկացած չերքէզ զօրքի վրայ և, մեծ ջարդ տալով ու խլելով երկու թնդանօթ, ցրում է դրան: Սրանով ռուս զօրքը մի անգամ ընդ միշտ ազատւում է չերքէզների կազմակերպած յարձակումների վտանգից—որով և ի դերեւ են հանւում Մուխթար-փաշայի այն յոյսերը, որ նա դրել էր այս զօրքի վրայ:

Այս քաջարի գործ կատարելուց յետոյ, իշխան Չաւչաւաձէն իր հեծելազօրքով վերադառնում է գեներալ Հէյմանի զօրամասը, որ բանակել էր Ղարսի հարաւային կողմում՝ Մեծ-Թիքմայի մօտ—Ղարսաշայի ափին:

Մինչդեռ գլխաւոր կորպուսի բոլոր ոյժերը կենտրոնացնելով Ղարսի շուրջ Լօրիս-Մելիքեանը մտածում էր խիստ պաշարումով ստիպել բերդապահ զօրքին անձնատուր լինել, լուր է ստացւում, որ Մուխթար-փաշան գերազանց ոյժերով գնում է Ալաշկերտ Տէր-Ղուկասեանի զօրքերի վերայ: Եւ անհա, որպէսզի կարելի լինի փրկել Տէր-Ղուկասեանի փոքրաթիւ զօրամասը վերահաս վտանգից, որոշւում է արագացնել Ղարսի պաշարումը և դրանով ստիպել Ղարսի բերդապահ զօրքին օր առաջ անձնատուր լինել. միայն դրանից յետոյ կարելի էր բոլոր զօրքով գնալ Մուխթարի վրայ:

Ղարսի նման առաջնակարգ բերդը պաշարելու համար անհրաժեշտ էր նախ՝ մեծ թւով պաշարողական խոշոր թըն-

դանօթներով շրջապատել նրա բոլոր եօթ ամբուսթիւնները և ապա թէ ումբակոծել ամբուսթիւններն ու բերդը:

Սկսուում է այդ ծրագրի իրագործումը. մեծ մասամբ գիշերները բերդերի դէմ գտնւող լեռների վրայ Լօրիս-Մելիքեանը հրամայում է նոր ամուր դիրքեր շինել ու նրանց վրայ պաշարողական թնդանօթներ ամրացնել:

Որպէսզի կարողանայ անձամբ մասնակցել և ղեկավարել Ղարսի պաշարման գործողութիւններին, մայիս 27-ին բանակ է գալիս զօրքի գլխաւոր հրամանատար Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւը. իսկոյն զինւորական խորհուրդ է կազմուում, ուր, իրերի դրութիւնը մանրամասն քննելուց յետոյ, որոշում է՝ պաշարումը սկսել ոչ թէ բոլոր ամբուսթիւններից, այլ սկզբում միայն երկու գլխաւոր ամբուսթիւնների վրայ՝ Ղարադաղի, Շորախի, և ապա, թուլացնելով սրբանց, դիմել մնացեալ ամբուսթիւնների ումբակոծութեանը:

8. Արեւաւան գէպի Զիւին եւ վերադարձը

Մինչդեռ գլխաւոր բանակում լուրջ պատրաստութիւններ էին տեսնում յունիսի սկզբներին սկսելու Ղարսի ուժեղ պաշարումը, լուր եկաւ, որ Տէր-Ղուկասեանի զօրամասը նեղւում է Մուխթար-փաշայից և գեներալը մեծ կարիք ունի օգնական զօրքերի: Այս հանգամանքը ստիպեց փոխել սկզբնական ծրագիրը. այժմ որոշեց, թողնելով Ղարսը պաշարելու համար մօտ 18 հազար զօրք, 14 հազար զօրք գեներալ Հէյմանի հրամանատարութեամբ ուղարկել Սողանլուխ, յուսով, որ Մուխթարը, վախենալով որ ռուսաց զօրքը կարող է գնալ Արզրումի վրայ, կթողնի Տէր-Ղուկասեանին և կգայ պաշտպանելու Սողանլուխի ճանապարհը. դրանով Տէր-Ղուկասեանը հնար կունենայ նահանջել Իգդիր:

Ի կատարումն այդ ծրագրի յունիս 9-ին գեներալ Հէյման իր զօրամասով Սարիղամիշի վրայով ճանապարհ

է ընկնում գէպի Սողանլուխ. այստեղ իմացւում է, որ Մուխթարը, լսելով մեր արշաւի մասին, իր զօրքերի մեծ մասը ուղարկում է այս ճանապարհի վրայ: Եւ այսպէս ռուս զօրքը իր նպատակին հասել էր. Տէր-Ղուկասեանին մնում էր գործ ունենալ համեմատաբար աւելի փոքրաթիւ զօրքի հետ, որի հետ հաշիւ տեսնել նա կարող էր և իր զօրամասով:

Այժմ ռուս զօրքը գնում էր Զիվինի վրայ, ուր գրտնւում էր Արզրումի Վալի Իսմաիլ-փաշան և որին, ինչպէս ասացինք, օգնութեան էր գալիս Մուխթարը իր գերազանց ոյժերով: Գեներալ Հէյմանը յոյս ունէր ոչ միայն վերցնել Զիվինը, այլ և շարդել Իսմայիլ փաշային նախ քան կգար կհասնէր Մուխթարը իր զօրքերով:

Չորս օրվայ արշաւից յետոյ՝ յունիս 13-ին ռուսաց զօրամասը շրջապատում է Զիվինը և սկսում է յարձակումը, սակայն յարձակումը անցնում է անաջող. Զիվինը, շնորհիւ իր բնական աննման դիրքի միժամանակ նաև արհեստապէս շատ լաւ ամրացած էր. բացի դա ինքը թիւրք զօրքը վերին աստիճանի ոգևորւած կուում էր և քաջաբար գրեթէ բոլոր դիրքերից խոշոր կորուստներով վանում ռուսներին: Չցանկանալով անտեղի և աւելորդ զոհեր տալ, մանաւանդ որ, ինչպէս ասեցինք, զօրամասը իր նպատակին հասած էր՝ Մուխթարը հեռացել էր Տէր-Ղուկասեանից, Լօրիսը հրամայում է Հէյմանին իր զօրամասը յետ դարձնել Ղարս:

Յունիս 24-ին Հէյմանի զօրամասը մեծ զգուշութեամբ ճանապարհւում է և, թիւրքաց զօրքի հետ մի շարք ընդհարումներ ունենալուց յետոյ, մօտենում է Ղարսին, ունենալով իր կոնակում Մուխթար-փաշայի ուժեղ զօրքը. այստեղ Հէյմանը միանում է գլխաւոր բանակին:

9. Ռուս զօրքի նահանջը

Այժմ, երբ Ղարսին օգնութեան էր գալիս Մուխթար փաշան իր աւելի քան 35 հազար զօրքով, պաշարած պա-

հել Ղարսը, յուսարով որ նա շուտով կնկնի, աներևակայելի էր, նամանաւանդ եթէ հաշւի առնենք, որ Լօրիսի զօրքը համեմատաբար աւելի փոքրաթիւ էր օսմանեան զօրաբանակից: Մնում էր մի միջոց՝ թիւրքերից անհատելի կերպով թողնել Ղարսի պաշարումը, տանելով նրա շուրջը հաստատւած թնդանօթները և զգուշութեամբ յետ նահանջել դէպի Արփաշայի ոռոսաց սահմանը մինչև որ կորպուսը Ռուսաստանից կատանար խոստացւած օգնական զօրք: Այս որոշումը ընդունւեց գլխաւոր բանակում և յունիս 24-ից ոռոսները սկսեցին նահանջի պատրաստութիւններ տեսնել, սակայն այնպիսի գաղտնապահութեամբ, որ երբ յունիս 27-ի գիշերը ոռոսների ամբողջ բանակը հեռացել էր Ղարսի շրջակայքից, միայն յաջորդ օրը Ղարսի բերդապահ զօրքը նկատեց այդ ուղեց շարժել, բայց արդէն ուշ էր, նահանջը կատարւած էր և նոր դիրքերը բռնւած:

Այն ինչ եթէ Մուխթար-փաշան մի քանի օր առաջ իմացած լինէր ոռոս զօրքի նահանջի պատրաստութիւնը, նրան շատ հեշտ էր յարձակել ոռոս բաժան-բաժան զօրամասերի վրայ, տալով նրան այնպիսի մի ջարդ, որի հետեանքները կարող էին մեծ ազդեցութիւն ունենալ ամբողջ պատերազմի ընթացքի վրայ:

Այս նահանջը, որ կատարւեց շնորհիւ Լօրիսի արտակարգ ընդունակութիւնների ու հեռատեսութեան՝ երբ ոռոս բանակը, ունենալով իր ետևում մօտ 45—48 հազար թշնամի զօրք, չկորցրեց և ոչ մի զինուոր և, որ գլխաւորն է, ոչ դաշտում և ոչ թշնամու ձեռքում չթողեց և ոչ մի հատ հրացան կամ ռազմամթերք, համարւում է զինուորական պատմութեան մէջ ռազմագիտական ամենանշանաւոր դէպքերից մէկը, դարձնելով Լօրիսին յայտնի տաքտիկ ոչ միայն ոռոս զօրքի մէջ, այլ և ընդհանրապէս համաշխարհային ռազմի պատմութեան մէջ:

10. Ալաջայի կռիւ սկիզբը

Մուխթար-փաշան ձեռքից բաց թողնելով ոռոս բանակին Ղարսի պարիսպների տակ ջարդելու նպատաւոր առիթը, միացնում է իր զօրքին Ղարսի բերդապահ գնդերը և, դուրս գալով քաղաքից, գնում է դէպի Արփաշայ ու այստեղ՝ Ղարսից 20—25 վերստ հեռու, բռնելով Ալաջայի լեռները, ամրանում է նրա մի շարք բարձրութիւնների վրայ: Եւ որովհետև ոռոս բանակին մինչ այդ աշողւել էր բռնել Ալաջայի հիւսիսային տարածութիւնը՝ Սուբօթանի, Հաջի-Վալիի և Ղըզըլ-Թափայի բարձունքներում, ուստի պարզ էր, որ երկու բանակների բախտը որոշող մեծ ճակատամարտը տեղի էր ունենալու հէնց այստեղ՝ այս լանջերում: Ալաջայի յաղթութեան դէպքում Մուխթարը ազատօրէն կարող էր անցնել ոռոսաց սահմանը և Ջաջուրի լեռնանցքի վրայով արշաւել ուղղակի Թիֆլիս, ուր ճանապարհին նրան կմիանար Անդրկովկասի միլսուլման ազգաբնակչութիւնը, որի մէջ դեռ պատերազմից առաջ և հէնց այժմ ուժեղ և յաջող պրոպագանդա էին մղում օսմանեան լրտեսներն ու էմիսարները. այդ դէպքում Անդրկովկասի ոռոսաց ձեռքում մնալն իսկ խիստ թէական էր, իսկ Թիֆլիսի զրաւումը՝ կասկածից դուրս,

Այս բանը շատ լաւ հասկանում է Լօրիսը և վճռում՝ ինչ գնով և լինի դիմադրել Մուխթարին և, նրա բանակը ջարդելով, ոչնչացնել այդ ծրագիրը: Այդ նպատակը իրագործելու համար նա անհամբեր սպասում էր Ռուսաստանից 40-երորդ զիվիզիաի գալուն, իսկ մինչ այդ միացնում է իր բանակին նաև Արդահանում գտնւած և Ռիօնի բանակից եկած ոյժեր՝ մօտ 6000 հոգի: Վերջապէս, յուլիսի սկզբին, երկու ամսւայ ճանապարհորդութիւնից յետոյ, գալիս հասնում է 40-երորդ զիվիզիան բաղկացած 11,000 հոգուց: Այժմ միայն Լօրիսի զօրքերի ընդհանուր

Թիւը հասնում է՝ 46 բառալիօնի, 8 էսկադրոնի, 66 հա-
րիւրակի որ կանի մօտ 50,000 կուռղ՝ 164 թնդանօթնե-
րով: Ահա այս ոյժերով Լօրիսը վճռում է պաշտպանողա-
կան դրութիւնից անցնել յարձակողականի և, ուժեղ ճա-
կատամարտում Մուխթարի բանակը ջարդելուց յետոյ,
դուրս քշել նրան Արփաչայի մօտերից, փակել իրան և
զօրքը Ղարսում: Սակայն հէնց այդ ժամանակ լուր է
ստացւում գեներալ Տէր-Ղուկասովից, որ նա Իսմայիլ
փաշային ջարդելու համար իր ունեցած զօրքը համարում է
փոքրաթիւ, անբաւարար, ուստի կորպուսից գլխաւոր ոյ-
ժերից օգնական զօրք է խնդրում: Որչափ և անժամա-
նակ էր ներկայումս հազիւ կենտրոնացած ոյժերի չլա-
տումը, սակայն Լօրիսը յուլիս 15-ին մօտ 6,000 զօրք
տալով գեներալ Յիթովիչին, ուղարկում է Երևանեան
զօրամասին օգնութեան:

Թէև նւազած զօրքով այնուամենայնիւ Լօրիսը վը-
ճռում է սկսել իր գործողութիւնները թիւրքաց բանակի
դէմ, մանաւանդ որ Մուխթարը արդէն սկսել էր մի
շարք յարձակումներով անհանգստացնել ռուս զօրքին:

Օգոստոս 6-ին առաւօտեան շուտ սկսում են պատե-
րազմական հետախուզումները՝ որոնցով Լօրիսը նպատակ
ունէր իմանալ թշնամու ոյժերի քանակը, Ալաշայի ամ-
բուրթիւնների բնոյթը, հակառակորդի տեղադրութիւնը, նրա
զինման և պաշտպանութեան միջոցներ և, վերջապէս, այն,
թէ որտեղից աւելի յարմար է սկսել գրոհը: Այդ հետա-
խուզումին, որ լուրջ ճակատամարտի բնոյթ ընդունեց,
մասնակցում էին երկու կողմերի ոյժերի գրեթէ 70-⁰/₁₀₀ը:
Օգոստոս 6-ին տեղի ունեցած զօրաշարժումները գլխովին
բացում են թշնամու ռազմագիտական ոյժն ու դիրքերի
բնոյթը. դրանից յետոյ մնում էր դիմել ճակատամարտին:

Եւ ահա այնինչ ռուս զօրքը լուրջ պատրաստու-
թիւնների վրայ էր և Լօրիսը նախագծում էր առիջիկայ

մեծ ճակատամարտի մանրամասն ծրագիրը, թիւրք զօր-
քերի գլխաւոր հրամանատարը ևս անգործ չէր: Ձանձրա-
նալով Ալաշայի վրայ երկար նստելուց և ապարդիւն պա-
շար ու ռազմամթերք սպառելուց, նա որոշել էր դիմել
յարձակման, նամանաւանդ որ Պօլսում անհամբերու-
թեամբ սպասում էին այս վճռական կռիւն և հեռագիր-
հեռագրի ետևից ստիպում էին Մուխթարին վերջ տալ իր
անգործունէութեանը: Եւ յարմար առիթը հանդէս է գա-
լիս. գեներալ Տէր-Ղուկասեանը, ցանկանալով դադանի
կերպով յարձակել Իսմայիլ փաշայի վրայ և ստացած
բառալիօնները համարելով անբաւարար, նորից նոր օգնա-
կան զօրք է խնդրում Լօրիսից. սա ամենամեծ դժկամա-
կութեամբ, հնազանդւելով միմիայն Մեծ-Իշխանի պահան-
ջին, այս վճռական օրերին ստիպւած է լինում իր զօր-
քից դարձեալ բաժանել 7 հազար հոգուց բաղկացած զօ-
րամաս և 12 թնդանօթներով գեներալ Դէվէլի հրամանա-
տարութեամբ օգոստոս 11-ին ուղարկել Կողպի վրայով
Տէր-Ղուկասովին: Այդ զօրամասը գնալուց յետոյ*) Լօրիսի
կորպուսում գործող զօրքերի թիւը 50 հազարից իջաւ և
հասաւ 35 հազարի, այն ինչ Մուխթար փաշան ունէր ոչ
պակաս 55 հազար կուռղներ: Վերջինս տեղեկանալով, որ
Լօրիսից պակասել են 7—8 բառալիօն, յարմար համարեց
անմիջապէս յարձակել ռուս զօրքի վրայ. և ահա օգոս-
տոս 12-ի լոյս 13-ը գիշերւան ժամ 2-ին Մուսա-բէյ
Կունդուխովի 10 հազար հոգուց բաղկացած զօրամասը
անսպասելի կերպով յարձակւում է Ղըզլ-Թափայի վրայ,
ուր բանակել էր ռուսաց զօրքի առաջապահ մասը: Ռուս
զօրքը յանկարծակիի գալով ամբողջ օրը դիմադրում է
թիւրքաց գերազանց ոյժերին մեծ զոհեր հասցնելով

*) Մի քանի օրից Դէվէլի այդ զօրամասը կէս ճանապար-
հից յետ է բերւում և նա մասնակցում է Ալաշայի ճակատա-
մարտին: Ս. Մ.

նրան և ինքն էլ իր կողմից կորցնելով մօտ հազար հոգի սպանւած ու վիրաւոր, տալիս է Ղըզըլ-Թափան թշնամուն և յետ է քաշում դէպի Բայրախտար: Այս անաշող կռուում սակայն ոսներին յաջողուում է խլել թշնամուց 6 թնդանօթներ, առանց նրանց ձեռքում թողնելու նոյն իսկ մի հատ հրանօթ:

Ղըզըլ-Թափայի առման լուրը հեռագրով աւետելով Պօլիս, այնտեղ առաջ է բերում մեծ ուրախութիւն, քանի որ Պօլսում այս կռիւը համարւում էր վճռական ճակատամարտ և փառաւոր յաղթութիւն՝ որ տանում էր Օսմանեան բանակը ռուս զօրքից: Այս գործի համար Մուխթար փաշան վարձատրւում է ղազիի (ֆելդմարշալ) բարձր տիտղոսով: Պօլսում հաւատացած էին, որ այս յաղթութիւնից չանցած մի շաբաթ Մուխթարը կլինի Թիֆլիզում: Սակայն այս յոյսերը չարդարացան...

11. Ալազայի վնոական ֆակասամարսը եւ յաղթութիւնը

Օգոստոս 14-ին կորպուսի կենտրոնատեղ՝ Քիւրիւք-Դարա է գալիս զօրքերի գլխաւոր հրամանատար Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլաեիչը: Տեղի է ունենում զինուորական խորհուրդ, որը վճռում է նախ՝ տեղափոխել զօրամասերը այս և այն յարմար դիրքերի վրայ և ապանկատի ունենալով զօրքի թւական թուլութիւնը, որոշւում է սպասել Ռուսաստանից եկող Գրենադերեան 1-ին դիվիզիային. ուժեղացնելով դրանցով իր բանակը, Մեծ-Իշխանը հնարաւոր էր համարում այս անգամ անցնել յարձակողական գործողութեանց, իսկ մինչ այդ դիվիզիայի գալը ռուս զօրքին մնում էր աւելի ու աւելի ամրացնել իր դիրքերը, շինել նորանոր ամրութիւններ և մանր յարձակումներով թշնամուն պահել մշտական անհանգստութեան մէջ:

Վերջապէս սեպտ. 13-ին գալիս բանակին է հասնում Գրենադերեան առաջին դիվիզիան, 12,000 հոգով և ապա

հասնում է Արդահանից նաև գեներալ Կամարովի զօրամասը մօտ 5 հազար հոգի: Միայն այժմ էր, որ Լօրիսի բանակը մարդկանց թւով հաւասարում էր Մուխթար փաշայի զօրքին: Այդ պահին կորպուսի գլխաւոր ոյժերի կազմը հետեւեալն էր՝ 60 բատալիօն հետեակ, 12 էսկադրոն, 86 հարիւրեակ կամաւոր միլիցիօնէր ձիաւորներ և 240 թընդանօթ:

Այս ոյժերի գալուց յետոյ զինուորական խորհրդում ճակատամարտի օրը նշանակւում է սեպտ. 20-ը: Ամբողջ ռուս բանակը բաժանւում է չորս մասերի՝ ա) գեներալ Հէյմանի զօրամասը, որ պէտք է վերցնէր Մեծ-Շաղնիի, Վիզին-Քեօյի և Աւլիարի ամրութիւնները բ) գեներալ Բոպալի զօրամասը՝ որ յարձակւելու էր Փոքր-Շաղնիի վրայ, գ) գեներալ Յ. Լազարեանինը, որը ուղարկւում էր թշնամու աջ թևի վրայ, իսկ գեներալ Շելկովնիկովի զօրասիւնը պէտք է մտնէր Մուխթարի զօրքի թիկունքը:

Այս ճակատամարտը ղեկավարւում էր Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլաեիչը որպէս գլխաւոր հրամանատար, իսկ Լօրիսը ի կատար էր ածում այն ծրագիրը, որ ընդունւած էր սեպտեմբեր 20-ին այս ճակատի համար: Գրեթէ կէս գիշերին բոլոր զօրամասերը դուրս են գալիս բռնելու իրանց դիրքերը. սակայն լոյսը բացւելուն պէս նկատւում է որ, շնորհիւ մթութեան, զօրամասերից մի քանիսը փոխանակ որոշւած տեղերը բռնելու կամ նրանցով գնալու, խոշոր սխալների մէջ են ընկել: Լօրիսի առաջին գործն լինում է կանոնաւորել զօրքերը և նրանց իրենց նպատակին տանել որչափ կարելի է քիչ կորուստներով, քանի որ Մուխթարը, նկատելով ռուս զօրքի անաշող շարժումը, արդէն սկսել էր իր յարձակումներն ու ընդդիմադրութիւնը: Այս ճակատամարտը տեեց երեք օր՝ սեպտ. 20, 21 և 22-ին, որի ընթացքում տաք կռիւներ ծագեցին Հաջի-Վալիի դիմաց, ապա մեծ

ընդդիմադրութեան հանդիպեց զօրքը Փոքր-Յաղնիի լանջերում, մանաւանդ Աւիարի նշանաւոր դիրքը ձեռք գցելու ժամանակ և Ալաշայի ամրութիւնները խլելուս. սակայն ռուսաց զօրքին չի վիճակուում այս երեք օրւայ մէջ առանձին յաջողութիւններ ձեռք բերել և նա, հանդիպելով Մուխթարի աչալըջութեանն ու թիւրքաց զօրքերի քաջութեանը, մնում է իր նախկին դիրքերում, կորցնելով մօտ 2,000 հոգի և թշնամուց էլ կրկնակի զոհեր խլում:

Այս կռիւները այն հետեանքն է ունենում, որ Մուխթարի զօրքը թուլանում է և, որ գլխաւորն է, նրա բանակի մէջ արդէն զգացւում է թէ ուտելիքի և թէ ռազմամթերքի մեծ պակասութիւն, իսկ դրանց Ղարսից ստանալը, շնորհիւ ռուսաց զօրքի նրա ճանապարհներին չափազանց մօտիկութեանը, դարձել էր խիստ վտանգաւոր: Այս պայմանների մէջ Մուխթարին մնում էր մի բան՝ օր առաջ յետ քաշել դէպի Սօղանլուխ՝ աւելացնելու և կարգի բերելու իր քայքայւած ոյժերը: Եւ, ճիշտ որ, սեպտեմբեր 26-ին, մութն ընկնելուն պէս, Մուխթարը ամենամեծ զգուշութեամբ սկսում է դուրս տանել Ղըզըլ-Թափայ դիրքերից թնդանօթները, իսկ գիշերւայ ժամ 12-ին զօրքը թողնում է նաև Սուբութանի ու Հաջի-Վալիի ամրացրած դիրքերը, որոնց պահելու և տիրելու համար դեռ մի երկու օր առաջ այնքան արիւն էր թափւել երկու կողմերից: Սկզբում կարծւում էր, որ Մուխթարը ամրացել է Ղարսում, սակայն շուտով պարզւում է, որ նա հագիւ շարժւել է Ալաշայի հիւսիսային լանջերից, որտեղից արդէն նրան հեշտ էր կամ քաշւել Ղարս կամ թէ գնալ դէպի Սօղանլուխ՝ միանալու Իսմայիլ-փաշայի զօրքերի հետ, որոնք շտապով գալիս էին Ղարս: Թշնամու մօտ լինելը և այն էլ այս պայմաններում ոգևորում է ռուս զօրապետներին. ուստի որոշւում է՝ նախ քան

Մուխթարը կշարժւի տեղից, կտրել նրա առաջը և, թիկունքից ու ճակատից նրա բանակի վրայ յարձակելով, ջարդ տալ: Այս ծրագրով էլ գեներալ Յ. Լազարեանին յանձնւում է շրջել Մուխթարի աջ թևը, աշխատելով կտրել նրա նահանջի ճանապարհը, իսկ միւս զօրամասերը ուղարկւում են բռնելու Մեծ-Յաղնիի, Հաջի-Վալիի, Ղըզըլ-Թափայի և Ինախ-Թափայի ամրութիւնները, չընայած որ այս վերջինի վրայ դեռ ևս գտնւում էր Մուխթարի զօրքերի մի մասը:

Այս ծրագրի իրագործման ամենամեծ և վճռական մասը պատկանում էր գեներալ-լէյտենանտ Լազարեանին, որից և կախած էր ճակատամարտի արդիւնքը:

Ալաշայի պատմական ճակատամարտը, որ սկսւեց սեպ. 27-ին և վերջացաւ միայն հոկտեմբեր 3-ին, կատարւեց համաձայն գեներալ Օբրուչևի կազմած ծրագրի, որ քննութեան առնւեց և հաւանութիւն գտաւ զինւորական խորհրդում:

Այդ կռիւներում ռուս զօրքը ցոյց տւեց իր բոլոր առաւելութիւնները՝ այն է մեծ տոկոսութիւն, զարմանալի քաջութիւն և ընդդիմադրելու յամառութիւն, իսկ կորպուսի հրամանատարը՝ գեներալ Լօրիս-Մելիքեանը սրանցում արտայայտեց իր մի շարք անգնահատելի յատկութիւնները՝ մեծ աչալըջութիւն, դրութեան լըջութիւնն ըռպէսպէս ըմբռնելու ընդունակութիւն և ըստ այնմ այս ու այն զօրամասին՝ լինէր նա մեծ թէ փոքր, իր ժամանակին հարկաւոր օգնութիւն հասցնելու կարողութիւնը: Թիւրքաց զօրքը նոյնպէս այս ճակատում ապացուցեց ամենակրիտիքական ըռպէսներում դիրքեր բռնելու և մինչև վերջին շունչ կռւելու լաւ զինւորի բարձր յատկութիւնները, որոնցից, դժբախտաբար, գլխովին զուրկ էին նրա սպաները, որոնք, հէնց առաջին անաջողութիւնից յետոյ մտածում էին միմիայն իրանց անձր փրկելու մասին: Եւ այս-

պէս, չնայած թիւրքաց զօրքի յամառ ընդդիմադրութեանը, գեներալ Լազարեանի արշաւը՝ ուղղւած թշնամու թիկունքի վրայ, որով կտրեց նրա փախուստի ճանապարհը և իր զօրաբաժնով շեշտակի ու անսպասելի կերպով յարձակեց Վիզին-Քէօյի ամրութիւնների վրայ, վճռեց կռւի ճակատագիրը: Թիւրք զօրապետները, տեսնելով որ իրենց դիրքերը մէկը միւսի յետեւից ընկնում են թշնամու ձեռքը և զօրքը իզուր զոհեր է տալիս, թուլացան և բռնեցին փախուստի ճամբան. բայց այդ ևս նրանց չօգնեց. Լօրիսը հրամայեց հետեւել թշնամուն, կտրել նրա առաջը և գերել:

Մինչդեռ ռուս զօրքերը զբաղւած էին այդ գործով, Վիզին-Քէօյ եկաւ Մեծ-Իշխանը միւս հրամանատարների հետ՝ շնորհաւորելու հոկտեմբեր 3-ի մեծ յաղթութիւնը. միակ Ձիֆթի-Թափասին էր մնում, որ դեռ շարունակում էր ընդդիմադրել. սակայն լուր եկաւ, որ նա ևս շրջապատւած ամեն կողմից դրա վրա գտնւած բանակով անձնատուր է լինում. մնում էր միայն պայմաններ մշակել: Գիշերւայ ժամ 10-ին այդտեղ գնաց Լօրիսը և վերջնականապէս լուծեց բանակի անձնատուր լինելու բոլոր մանրամասնութիւնները:

Ալաշայի բարձունքներում տեղի ունեցած ճակատամարտներում օսմանեան զօրքը կրեց խոշոր կորուստներ. այն է՝ սպանւեցին մօտ 8500 հոգի և վիրաւորւեցին 10,000-ից աւելի. կենդանի մնացածներից անձնատուր եղաւ 27 բատալիքն այսինքն մօտ 9800 հոգի, որոնց թուում՝ 7 փաշայ, 252 սպաներ և զօրքից մի քանի հազար ծառայողներ: Որպէս պատերազմական աւար ռուսաց ձեռքն են անցնում՝ 8000 հրացան, 29 թնդանօթ և չհագին թուով ու քանակութեամբ ռազմամթերք:

Ալաշայի կռուում զազի Մուխթար-փաշայի 40 հազարանոց բանակից ազատւեցին միայն 5 բատալիօն և 14 թնդանօթներ, մնացեալ զօրքը մօտ 12,000 հոգի, նամա-

նաւանդ անկանոնը, օգտւելով գիշերային մթութիւնից, փախաւ Ղարս, վայր զցելով զէնքերն ու սպառազինութիւնը: Ազատւեց, փախուստի դիմելով և ինքը՝ թիւրքաց բանակի գլխաւոր հրամանատարը՝ Ղազի Մուխթար-փաշան: Սա դեռ ևս հոկտ. 3-ի առաւօտեան, գիտակցելով որ ճակատամարտը տարւած է և իրեն փրկելու ոչինչ չի մնում, այն ինչ բանակում մնալով կարող էր գերի ընկնել, իր թիկնապահներով փախչում է և պատսպարում Ղարսում, ուր այդ պահին տիրում էր աննկարագրելի սարսափ. քաղաքացիները, ստանալով զօրքի պարտութեան ոյժը, սկսում են փախուստի դիմել, իսկ քաղաքում մնացածները մտնում են նկուղներ և թաքստեան այլ տեղեր՝ անհամբեր սպասելով ռուս զօրքի երեւալուն քաղաքի մէջ:

Հոկտեմբեր 3-ի Ալաշայի յաղթութեան համար զօրքի գլխաւոր հրամանատար Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլաեիչ պարգևատրւում է զինուորական ամենաբարձր շքանշանով՝ Գէորգիի I-ին աստիճանով, իսկ կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեան ստանում է Գէորգի II-րդ աստիճանը, որ այդ ժամանակ ամբողջ ռուս զօրքի մէջ միայն 5 գեներալներ ունէին. բացի դա Լօրիսը այս կռուում, որպէս զօրքերի հրամանատարի, ցոյց տւած արտակարգ հմտութեան համար անցնում է ռուս բանակի ամենաաչքի ընկնող ռազմագէտների շարքը: Գալով Ալաշայի կռւին ընդհանուր առմամբ, սա կազմում է պատմութեան մէջ ռուս բանակի ամենափայլուն էջերից մէկը, որի վրայ մեծ ուշադրութեամբ ու կատարեալ հիացմունքով կանգ են առնում պատերազմական ամենաաչքի ընկնող նոյն իսկ օտար հեղինակութիւնները: *)

*) Normann «Armenia and the Campaign of 1877.»

12. Սողանլուխի զօրամասը եւ Դէվէ-Բոյնուի առումը

Մուխթարը, կորցնելով իր բանակը, ջարդւած ու լքւած, հոկտեմբեր 3-ի կէս օրին մտնում է Ղարս և հրամայում է բերդապահ զօրքին պաշտպանել բերդը. միաժամանակ, երկիւղ կրելով որ Լօրիսը, օգտւելով յարմար առիթից կարող է իր զօրքերը ուղարկել Սողանլուխի բարձունքները՝ այդտեղից Արզրումի վրայ արշաւելու, յաջորդ օրը հոկտ. 4-ին առաւօտեան շուտ, վերցնելով իր հետ 5 բատալիօն, տաս թնդանօթներով թողնում է Ղարսը և Ենի-Քէօյի վրայով շտապ գնում է դէպի Զիվին՝ միանալու Իսմայիլ-փաշայի զօրամասին, որը, թողած Երևանեան նահանգ, շտապելու էր Զիվին։

Ռուս զօրքը փոխանակ իսկոյն ևեթ հետապնդելու Մուխթարին՝ որին կարելի էր հասնել ճանապարհին, հոկտեմբեր 4-ի օրը կորցնում է նրա վրա, որ անձնատուր եղած թիւրքաց զերիններին է տեղաւորում և ձեռքն ընկած պատերազմական աւարը ցուցակագրում։ Բացի սա կար և այն հանգամանքը, որ ոչ ոք չէր կարծում, որ Մուխթար-փաշան Ղարսի բերդի պաշտպանութիւնը թողած, կհեռանայ դէպի Արզրում. և երբ կէսօրին իմացւում է Մուխթարի Ղարսից հեռանալը, անմիջապէս մի զօրամաս բաղկացած 7000 հոգուց 21 թնդանօթներով գեներալ Հէյմանի գլխաւորութեամբ ուղարկւում է Մուխթարի ետեից, պատւիրելով որ սա թոյլ չտայ Մուխթարի զօրքին միանալ Իսմայիլ-փաշայի զօրամասի հետ, այլ ամեն կերպ աշխատի ջարդ տալ օսմանեան բանակի մնացորդներին՝ նախ քան այդ երկու ոյժերը կմիանային։ Նոյն օրը կայանում է զինուորական խորհուրդ, որը և որոշում է՝ ռուս բանակը բաժանել երկու մասերի. մէկը, անւանելով Սողանլուխի զօրամաս գեներալ-լէյտենանտ Հէյմանի հրամանատարութեամբ, բաղկացած 20 հազար հոգուց

Ղարսը պաշարող եւ վերցնող
զօրաբանակի հրամանատար
Գեներալ-ադիւտանտ, Գեներալ-լէյտենանտ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆ

և 98 թնդանօթներով Սողանլուխով Արզրումի վրայ ար-
շաւելու, իսկ միւսը՝ Ղարսի զօրամաս անւամբ, գեներալ
Հաղարկի հրամանատարութեամբ՝ բաղկացած 10000 հո-
գուց 110 թնդանօթներով, ուղարկել Ղարսի վրայ նրան
պաշարելու և հարկաւոր դէպքում բերդը գրոհով վերցնելու
նպատակով:

Սակայն գեներալ Հէյմանին այնուամենայնիւ չյա-
ջողւեց ի կատար ածել նրան առաջացրած նպատակը՝
այն է թոյլ չտալ Իսմայիլ-փաշայի զօրամասին միանալու
Մուխթարի զօրքի հետ: Իսմայիլ-փաշան կատարելով մեծ ա-
րագութեամբ տեղափոխութիւններ, Արարատի լանջերից—
գրեթէ Իգդիրի մօտից շտապում է առաջ և հոկտեմբեր
15-ին հասնում է Քեօփրիքեօյ, ունենալով իր թիկունքում
Տէր-Ղուկասեանին: Գալով Քեօփրիքեօյ այս զօրամասը
միանում է Զիվինից այդտեղ եկած Մուխթար-փաշայի
զօրամասի հետ, որով և այս երկու զօրամասերը միա-
սին կազմում են 25 հազարանոց մի բանակ 40 թնդա-
նօթներով: Ահա այդ զօրքերով Մուխթարը գնում է դէպի
Հասան-Ղալայ և ասկա այդտեղից հասնում է Դէվէ-Բոյ-
նուի նշանաւոր դիրքերը, նպատակ ունենալով պաշտպա-
նելու այդտեղից Արզրումը ոռոսաց զօրքի յարձակումից:

Դէվէ-Բոյնին իր դիրքով, բարձունքներով և ամրու-
թիւններով համարւում է ոչ միայն Արզրումի բանալին,
այլ ընդհանրապէս Անատոլիայի դուռը, ահա թէ ինչու
նա վաղուց ի վեր թուրք ռազմագէտների ուշադրու-
թիւնը դարձնելով իր վրայ, մի անառիկ և պատկառելի
բերդի կերպարանք էր ստացել և այդ դեռ ևս այս կուից
առաջ:

Մուխթարը, ընտրելով այս դիրքը, յոյս ունէր ամրա-
նալ այստեղ և մի ամսի մէջ ստանալով նորանոր ոյժեր,
կազմակերպել ուժեղ բանակ և նրանով ոչ միայն ընդդի-

մադրել ռուս զօրքին, այլ և դիմել յարձակողական գործողութեան:

Թիւրք երկու զօրամասերի անարգել միացումը շատ վատ տպաւորութիւն թողեց Գլխաւոր Հրամանատարի շտաբում, դա վերագրում էին մի կողմից Հէյմանի, միւս՝ Տէր-Ղուկասեանի դանդաղաշարժութեանը, որ չկարողացան մի քանի ժամ առաջ արգելք լինել այդ միացմանը, որի հետեանքները ծանրանալու էին ռուս զօրքի առաջիկայ գործողութիւնների վրայ:

Բայց արդէն ուշ էր. մնում էր այժմ մտածել Դէվէ-Բոյնուի ամրութիւններն առնելու վրայ, և գեներալ Հէյման, որին միացել էր Տէր-Ղուկասեանի զօրամասը, հրամայում է ինչ գնով և լինի վերցնել Դէվէ-Բոյնուն՝ յարձակելով նրա ձախ թևի վրայ և, վերցնելով ամրութիւնները, քայլ առ քայլ գրոհ տալ նաև միւս դիրքերի վրայ:

Այս ծրագրով կազմեց ճակատամարտի դիսպոզիցիան. գործողութիւնները սկսելու էին հոկտեմբեր 23-ից:

Այդ օրը կռիւը սկսեց Ուզուն-Ահմէդ ամրութեան վրայ. կռիւն մասնակցում էին Հէյմանի և Տէր-Ղուկասեանի միացեալ զօրամասերը, բաղկացած մօտ 26 հազար հոգուց 104 թնդանօթներով:

Կատաղի գրոհը, որին մասնակցում էին բոլոր զօրքերը իրենց թնդանօթներով, սարսափեցրեց Մուխթարին. սա անասելի եռանդով պաշտպանում էր դիրքերը ռուսաց զօրքի քաջերի յարձակումներից: Սակայն ռուսաց զօրքը մեծ յանդգնութեամբ և առանց մի րոպէ կանգ առնելու տւած զոհերի դիմաց, առաջ էր անցնում «ուռայով», քայլ առ քայլ իրար ետևից վերցնում էր ամրութիւններին մերթ այս մերթ այն:

Երեկոյեան ժամ 6-ին մութն արդէն ընկել էր, երբ ռուս զօրքերը միանալով գրոհով գրաւում են Դէվէ-Բոյնի գլխաւոր ամրութիւնները, փախուստի ստիպելով թշնա-

մուն, որը իր փրկութիւնը փնտռում էր Արզրումի ամրութիւնների մէջ: Այս նշանաւոր կռուում ռուսները վերցրին 43 թնդանօթներ, 400 գերի և ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք, տալով 126 սպանւած և 564 վիրաւորներ:

Յաղթութիւնը մեծ էր և հետեանքները կարող էին լինել շատ մեծ, եթէ միայն զօրքերի հրամանատարը հոգ տանէր, հալածելով լքւած և փախուստի դիմած զօրքին, նոյն գիշեր յարձակում գործէր Արզրումի վրայ, ուր այդ ժամանակ չտեսնւած իրարացում էր տիրում և քաղաքապահ զօրքը ազգաբնակչութեան հետ միասին պատրաստուել էր առանց ընդդիմադրութեան անձնատուր լինելու:

Սակայն այստեղ տեղի ունեցաւ մի խոշոր սխալ. գեներալ Հէյման այդ գիշեր և յաջորդ օրը մնաց Դէվէ-Բոյնի վրայ և դրանով թոյլ տւեց Մուխթարին, որ սա յուսադրի զօրքին, կազմակերպի քաղաքացիներից ինքնապաշտպանութեան խմբեր և, ամրացնելով Էրզրումի ամրութիւնները, պատրաստուել մեծ ու երկարատև ընդդիմադրութեան: Մի քանի օրից յետոյ, 29-ին հոկտեմբերի, երբ գեներալ Հէյմանը ուզեց յարձակել Արզրումի վրայ, համոզեց որ արդէն ուշացել է, ուստի և որոշեց դիմել քաղաքի պաշարմանը, որը տեց երկար... մի քանի ամիս, որի ընթացքում Սողանլուղի բանակը ստիպւած եղաւ Արզրումի բարձունքներում և Ալաշկերտի դաշտում տիրող անօրինակ սառնամանիքներում գրէթէ առանց պաշարի ձմեռել և տալ անթիւ զոհեր՝ որպէս հիւանդներ ու քաղցածներ:

13. Ղարսի առումը

Գեներալ Յ. Լազարեանին յանձնւած զօրամասը արդէն մօտեցել էր Ղարսին և ձեռնարկել էր իր ծանր և պատասխանատու գործը—այն է նախապատրաստել Ղարսի

բերդի առումը: Դրա համար Լօրիսը մշակել էր երկու ծրագիրը. առաջինը՝ Ղարսի խիստ պաշարում ամեն կողմից և ապա՝ որոշ ժամանակից, երբ բերդապահ զորքը և քաղաքի ազգաբնակիչները դրսից օգնական ոյժեր ստանալու մասին յոյսերը կտրած կլինեն, պէտք էր դիմել գրոհին՝ եթէ միայն զորքը ինքը անձնատուր չլինէր: Եւ ահա սկսւում է առաջին ծրագրի իրագործման նախնական քայլերը:

Հոկտեմբերի 18-ից բերդի բոլոր ամրութիւնները միանգամից ենթարկւում են կատաղի ուժեղացումների, որը տևում է մի քանի օր ու գիշեր անընդհատ: Այս բանը քաղաքի խաղաղ ազգաբնակիչներին մէջ առաջ է բերում այնպիսի լքում, որ, ով միայն հնար ունէր փախչելու, փախչում էր՝ չցանկանալով կորցնել ամեն ինչ. միաժամանակ քաղաքացիները դիմում են բերդապահ զորքի գլխաւորին՝ Հուսէյին փաշային և խնդրում են համաձայնել անձնատուր լինելու: Իմանալով քաղաքում տիրող այս տրամադրութիւնը, ընդհանուր-հրամանատարը, նախ քան բերդի կրկնակի ուժեղացման դիմելը, պատգամաւոր է ուղարկում Հուսէյն փաշայի մօտ, առաջարկելով, որ նա անձնատուր լինի. սակայն նա այս առաջարկը բաց է ի բաց մերժում է: Այժմ Լօրիսին մնում էր անցնել բուն գործին՝ պաշարմանը, որը, գնալով, ուժեղանում է մանաւանդ բերդի վրայ, երբ ուս զորքին միանում է նաև Արդահանից գեներալ Կամարովի բերած 5000-անոց զօրամասը: Բերդի ընդհանուր ուժեղացումը առաջ տանելը յանձնւած էր հայազգի գեներալ Ալիսագեանին, իսկ ամբողջ գործը՝ գեներալ Լազարեանին՝ Լօրիս Մելիքովի գլխաւոր ղեկավարութեամբ: Ահա այդ ժամանակ լուր է հասնում, որ Մուխթար փաշայի բանակը Դէվէ-Ֆօյնի մօտ ջարդ է կրել: Յուսալով, որ այդ բանը խորը ազդած կը լինի Ղարսի բերդապահ զորքի վրայ, գլխաւոր հրամանատարը այս անգամ արդէն երկրորդ փորձն

է անում, առաջարկելով Հուսէյն-փաշային անձնատուր լինել. սակայն այս առաջարկին բերդապահը նոյն իսկ չի էլ պատասխանում: Դրանից յետոյ Գլխաւոր Հրամանատարը պատւիրում է ուժեղացնել Ղարսի ուժեղացումները և դրանով նախապատրաստել նրա վրայ յարձակումը՝ բերդն ու քաղաքն առնելու նպատակով:

Չնայած այն բոլոր ընդդիմադրութեանը, որ ցոյց էր տալիս թիւրք բերդապահ զորքը, ուս թնդանօթների աւերածութիւնը բերդի և նրա ամրութիւնների վրայ հասցին էր. այժմ մնում էր ձեռնարկել բերդի վրայ միանալ գրոհին՝ նրան տիրելու համար:

Այդ օրը որոշեց նոյեմբերի 2-ին, որը յետոյ, վատ եղանակների պատճառով, փոխադրեց նոյեմբերի 5-ից լոյս 6-ի գիշերը:

Բերդը պաշտպանւում էր 19 հազար զօրքով 211 թնդանօթներով, իսկ ուսաց բանակը կազմւած էր 32 հազար զօրքից մօտ 120 թնդանօթներով. որոշւած էր գրոհի գիշեր ամբողջ ոյժը լարել վերցնելու նախ Ղարադաղի, Սուվարիի, Ղանլիի և Հաֆիսի ամրութիւնները և ապա, փաստելով միջնաբերդը, ազատ պահել խաղաղ քաղաքացիներին ուժեղացումների արհաւիրքից:

Դրոհը, ինչպէս ասեցինք, սկսեց նոյեմբերի 5-ի լոյս 6-ի գիշեր: Լուսնեակ և սառնամանիք գիշեր էր. զօրքը, պատրաստւելով վճռական ընդդիմ համար, աղօթեց. սպանները պատրաստեցին վերջին նամակները իրենց ընտանիքներին ու սիրելիներին: Եկաւ բանակ գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեան և տեց գրոհի հրամանը: Զօրամասերը գիշերային խաղաղութեան մէջ, սուս ու փուս անցան իրենց դիրքերը և, կէս գիշերից քիչ անց սկսեցին գործողութիւնները բոլոր կողմերից գրեթէ միաժամանակ: Լօրիսը անձամբ լարւած ուղղորդեամբ գիտում է գրոհին և դիմացի դիրքերից ուղարկում այս ու այն կողմ հրամաններ

ու օգնութիւն: Գրոհը սկսեց գեներալ Լազարեանի զօրամասը յարձակելով Դանլիի վրայ. ապա գրաֆ Գրաբբէն՝ Սուվարիի, ապա Թոխմախի, Հաֆիսի, Ֆէզի-Փաշայի և Ղարադաղի: Բոլոր ամբողջութիւնների վրայ թուրքերը պաշտպանւում էին հերոսաբար, յետ նահանջելով քայլ առ քայլ. մանաւանդ յամառ դիմադրութիւն ցոյց տւեցին թուրքերը Դանլիի և մանաւանդ Արաբիի առման ժամանակ: Քանի գնում էր կռիւն այնքան աւելի կատաղի կերպարանք էր ստանում:

Զօրքերը հալչում էին իրար ետեւից. թշնամին կուրծքը դէմ տւած պաշտպանւում էր, չցանկանալով իրա թիկունքը ցոյց տալ: Ռուս զօրամասերից մի քանիսը, հերոսական ջանքեր թափելով, արդէն յուսահատւում էին և տեղ տեղ քիչ էր մնում նահանջեն, սակայն զօրապետների անձնական օրինակը գալիս էր նոր ոյժ տալու յոգնած զօրքին. բաղդը փոփոխակի մէկ սրա կողմն էր անցնում մերթ միւսի: Արդէն լուսանալու մօտ ամբողջութիւններից մէկում կամ միւսում լսւում էր յաղթական «ուռան»: Ընկաւ Սուվարին, ընկաւ Հաֆիսը, ընկաւ և Դանլին. մնում էր բերդի բանալին՝ անառիկ Ղարադաղը և նրա ընկեր Արաբը. շուտով Լօրիսին լուր եկաւ, որ Ղարադաղը նոյնպէս ընկել է. քաջ զօրապետը այժմ միայն ազատ շունչ քաշեց: Նա դեռ 1855 թւից ճանաչում էր Ղարադաղի դիմացկութիւնը: Այժմ յաղթութիւնը համարում էր գրեթէ տարած. դիմադրում էր միմիայն Արաբը, սակայն սա էլ լուսը ծագելուն պէս վերջին անգամ առկայծեց և... ընդ միշտ լռեց. ծածանւեց և սրա վրայ եռագոյն դրօշակը: Յաղթութիւնը ապահովւած էր, անառիկ և անեղ Ղարսը ընկած: Զօրքի ուրախութեան չափը չկար: Միայն միջնաբերդն էր, որ մի քանի թոյլ թնդանօթաձգութիւնից յետոյ անձնատուր եղաւ, և ռուս զնգերը, մասմաս մտնելով բերդ, տիրեցին այն: Մինչ այստեղ ընկնում էր կատաղի բերդը՝ թիւր-

քաց ռազմագիտական ոյժի նշանաւոր կոթողը, միւս կողմից նկատւում էր թէ ինչպէս հազարաւոր զօրքեր, օգտուելով մթութիւնից, փախուստի էին դիմում և Արզրումի ճանապարհը բռնում: Լօրիսը իսկոյն հրամայում է կտրել դրանց առաջը և գերի վերցնել: Մի քանի ժամից ամբողջ հետեակ զօրքը արդէն բռնւած էր. գերութիւնից ազատւում է միայն Ղարսի բերդապահ Հիւսէին փաշան, որը մի քանի ընկերներով աջողեցրեց փախչել Ղարսից, բռնելով Օլթիի ճամբէն և իրանով օրինակ տւեց մնացեալ զօրքին ևս թողնելու իրենց դիրքերը:

Նոյեմբերի 6-ի առաւօտեան ժամը 8-ին Լօրիս-Մելիքեան իր պահակախմբով ուղևորեց Գլխաւոր Հրամանատարի մօտ, որը գտնւում էր Ղարսից դուրս, անձամբ գեկուցանելու Ղարսի առման մանրամասնութիւններ: Նոյն օրը ժամը 10-ին նշանակւած էր Մեծ Իշխանի հանդիսաւոր մուտքը քաղաք. Քաղաքի ազգաբնակչութիւնը ընդառաջել էր նրան: Ամբողջ զօրքը իրանց գլխաւորներով սպասում էր իր Հրամանատարին և երբ սա մօտեցաւ քաղաքի մեծ դարպասներին, նրան մատուցեցին բերդի բանալիները: Ընդառաջել էր և հայոց առաջնորդ Աղւանեան եպիսկոպոսը խաչով-խաչվառովը, հայ հոգևորութեան և իրան հոտի հետ: Այստեղ սա մի զգացւած ճառով ողջունում է ռուս յաղթական զօրքի մուտքը քաղաք և յայտնում հայ ժողովրդի ռուս տիրապետութեան վրայ դրած յոյսերը:

Արտակարգ հանդիսաւորութիւն է ունենում յաջորդ օրւան՝ նոյեմբեր 7-ին նշանակւած զօրահանդէսը: Շրջապատւած գեներալիտէտով ու իր շքախմբով գալիս է Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկօլաեիչը: Շարւած էր ամբողջ զօրքը: Գլխաւոր հրամանատարը կարդում է Բարձրագոյն հեռագիրը, որով կայսրը շնորհաւորում էր իր զօրքին փառաւոր յաղթութեամբ և Ղարսի առումով: Թշնամուց խլած թնդանօթներից 101 անգամ թողւած ողջոյնի զարկով աւարտ-

ւում է հանդիսաւոր մաղթանք, որից յետոյ կատարւում է հոգեհանգիստ կուում ընկածների համար, և ապա սկսւում է պատմական և անմոռաց զօրահանդէսը, որ կառավարում էր գեներալ-լէյտենանտ Լազարեան: Մեծ Իշխանը մի զգացւած ճառով շնորհաւորելով զօրքի տարած մեծ յաղթութիւնը, հերթով երաժշտութեան մարշերի տակ ընդունում է իրան ներկայացնող ամեն մի զօրամասի սպաներին: Հերթը ամենից վերջը հասնում է մօտեցող օրւայ հերոս, յաղթութեան հեղինակ գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս Մելիքեանին: Երբ սա հաւասարւում է Մեծ Իշխանին, վերջինս իսկոյն կանգնում է զօրքի շարքի մէջ և, հանելով պատեանից իր սուրը, հրամայում է զօրքին՝ „на караул!“ և խորին յարգանքով ու մեծարանքով գլուխ է տալիս նրան. դրանից յետոյ դառնալով զօրքին Մեծ Իշխանը հրամայում է՝ «Կորպուսի հրամանատարին՝ ուռն»: Սկսւում է անընդհատ ուռն: Լօրիսը, որ չէր սպասում այսպիսի արտակարգ պատիւ, խորապէս զգացւած այս մեծ արտայայտութիւնից, ընկնում է Մեծ Իշխանի գիրկը. սրանք գրկախառնւում և համբուրւում են, իսկ ամբողջ բանակը զգացւած, արտասուքը աչքերին անընդատ ուռն է գոռում: Տեսարանը, ինչպէս նկարագրում են բոլոր մասնակիցները, վերին աստիճան յուզիչ էր և հազւագէտ: Ղարսի առման համար Լօրիսը պարգեատրւում է զինւորական ամենաբարձր ջրանշանով՝ այն է Վլադիմիրի առաջին աստիճանով, որ այն ժամանակ ամբողջ ոռւս զինւորութեան մէջ ունէին միայն երեք հոգի:

Կարսի առումով կատարւում է Ռուս-Թիւրքական պատերազմի ասիական մասի ամենագլխաւոր գործը: Այնուհետև գալիս է ոռւս գեներալ Հեյմանի Դէվէ-Բօյնիի մօտ մնացած զօրամասի կատարեալ նահատակութիւնը, երբ, ինչպէս ասացինք, ոռւս զօրքը քաղցի, ցրտի և տիֆի համաճարակին ենթարկւած, մնաց մինչև 1878-ի փետրւարի

8-ը, որից յետոյ Արզրումը ևս ընկաւ պաշարման տակ և ոռւս զօրքը նոյն օրը մտնելով Անատօլիայի մայրաքաղաք, գրաւեց ամրութիւններն ու սանձակը:

11-ին փետրւարի Արզրում է գնում Լօրիսը, որին ամբողջ ազգաբնակչութիւնը ընդունում է աղ ու հացով և մեծ հանդիսաւորութեամբ: Չհաշւած հազարաւոր զոհերը, այժմ Արզրումում մնում էր տեղ տալ 500 հիւանդի հէնց ոռւս զօրքից, չհաշւած քաղաքում եղած անթիւ հիւանդները. տիֆ համաճարակը թէ թիւրքաց և թէ ոռւսաց զօրքերում, որպէս և քաղաքի ազգաբնակչութեան մէջ, անում էր իր սոսկալի հունձը:

Այժմ մնում էր Լօրիսին մտածել զօրքի առողջապահութեան մասին, որը նոյնքան հոգատարութիւն ու խնամք էր պահանջում, որքան և 1¹/₄ տարի տեղող պատերազմը:

14. Պատերազմի վերջը եւ Լօրիսի նրաժառականը

Այս գործը ևս կարգադրելով ամենայն բարեխղճութեամբ, Լօրիսը մարտի 14-ին թողնում է Արզրում և գալիս է Ղարս: 26-ին մարտի գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեանը թողնում է իր կորպուսը և, յոգնած, հիւանդ, քայքայւած առողջութեամբ, գալիս է Թիֆլիս:

Ապրիլի 12-ին Նորին Կայսերական Բարձրութիւն՝ Կովկասեան զօրքերի Գլխաւոր Հրամանատարը բաժանում է Կովկասեան ամբողջ զօրքին հետևեալ հրամանը.

«Բարձրագոյն հրամանով այս օրւանից իր հիւանդութիւնից բժշկւելու նպատակով արձակուրդ է ստանում Կովկասեան զօրաբանակի գործող կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեան»:

«Ես հաւատացած եմ, որ ամբողջ Կովկասեան զօրքը բաժանում է ինձ հետ խորը ափսոսանք, որ գեներալ ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքեան, թէև ժամանակաւորապէս,

հեռանում է այն շարքերից, որոնց մէջ նրա անունը մըշտապէս կ'մնայ կապած անցեալ պատերազմում գործող բանակի զօրքերի բոլոր քաջարի գործողութիւնների հետ»:

«Լօրիս-Մելիքեան իրեն հաւատացած զօրաբանակի պատմութեան մէջ մտցրել է բազմաթիւ էջեր մի շարք փայլուն գործերի, որոնց մէջ, նա տասնևութ ամիսների ընթացքում, անձամբ բաժանել է զօրքին բաժին ընկած հերոսական աշխատանքն և ծանր զրկանքները. Արդահանի առումը, Ալաշայի բարձունքների ճակատամարտը, Դեմէ-Բօյնուի կռիւը և պատմութեան մէջ անօրինակ Ղարսի գրոհը ընդամիշտ կազմելու են ուրախ գործի հպարտութիւնը»:

«Յայտնում եմ նրան հոգուս խորքից բղիժած երախտազիտութիւնս, ռազմի ընկերների սէրն ու յարգանքը և անկեղծ շնորհակալութիւնը այն զինուորների, որոնք սովորել էին տեսնել կորպուսի հրամանատարին իրանց մասին արած անձանձիր հոգացողութեան ու խնամքի գործի մէջ, թող այդ բոլորը գեներալ-ադիտանտ Լօրիս-Մելիքեանին ծառայեն զրաւականներ այն զգացմունքների, որոնցով կը հանդիպի նրան Կովկասեան Բանակը, երբ վերանորոգւած առողջութիւնը հնար կտայ նրան նորից վերադառնալ զօրքի շարքերի մէջ»:

Սակայն Լօրիս-Մելիքեան Կովկասեան Բանակի շարքերի մէջ նորից չվերադարձաւ: Ամենափայլուն կերպով աւարտելով այն մեծ և պատասխանատու գործը, որ զրւած էր նրա վրայ ուսումնական պատերազմին և, արժանանալով սրա համար Բարձրագոյն արտակարգ պարգևների այն է՝ Ղարսի առման համար Վլադիմիրի I-ին աստիճանի շքանշանին, իսկ ապրիլի 16-ին իր ամբողջ գործունէութեան ու ծառայութեան համար՝ ուսումնական կայսրութեան Կոմսի կոչումին, նա նշանակւում է Սուլթի-Վլադիկաւկազեան գնդի շէֆ: Դրանից յետոյ, փոխանակ հանգստի, որին ծարաւի էր, Լօրիսը հրաւիրւում է ծա-

ռայութեան ուրիշ, աւելի մեծ, աւելի պատասխանատու գործերի համար, վայելելով Բարձրագոյն վատահոլութեան այնպիսի ապացոյցներ, որպիսիք եղակի են ուսաց ամբողջ պատմութեան մէջ:

Լօրիս-Մելիքեանի գործունէութեան այդ շրջանը դուրս լինելով մեր նպատակից, բնականաբար, բաց ենք թողնում, և աւարտում Ռուս-տաճկական պատերազմի և Լօրիսի կենսագրութեանը նւիրած այս համառօտ պատմութիւնը այն եզրակացութեամբ, որ անում է գեներալ Բիշմիշև այս պատերազմի հետեանքների մասին: «Մեր նորատի, բարձր քաջութեամբ և նոյնքան բարոյական բարձր առաքինութիւններով օժտւած զօրքի գործադրած բոլոր ջանքերի արդիւնքը եղան՝

ա) Ղարսի, Աջարիայի և Բաթումի շրջանների միացումը Ռուսաստանի հետ:

բ) Երկու առաջնակարգ բերդերի (Ղարսի և Արդահանի) գրոհով վերցնելը:

գ) Թշնամուց 504 թնդանօթներ, բազմաթիւ գէնք, ռազմամթերք և պետական գոյքի գրաւումը:

դ) Գերումը թշնամու մօտ 20,000 զինուորների, 1200 հոգի շտաբ և աւագ սպաների ու 16 փաշաների»:

Եթէ դրանց վրայ աւելացնենք, որ այսբոլոր պատերազմների, ճակատների, գրոհների մէջ ուսումնական շրջանում չթողեց և ոչ մի հատ թնդանօթ, զրօշակ ու ռազմամթերք, բացի մի քանի հարիւր գերիներից, այն ժամանակ պարզ կլինի ուսումնական քաջ զինուորական և նրան արժանի զօրապետների, որոնց մէջ կորպուսի հրամանատար գեներալ ադիտանտ, կաւալերիայի գեներալ կոմս Միխայիլ Լօրիս-Մելիքեանի կատարած դերը ուսաց զօրքի պատմութեան մէջ ընդհանրապէս և թիւրքաց դէմ վարած այս կռիւներում մասնաւորապէս:

Այդ յատկութիւններով Լօրիսը նոյն իսկ ոռւս քաջ, անձնէր ու բարոյական բանակի մէջ բռնում է իր ամենապատւաւոր տեղը, յատկութիւններ, որոնցով ամենայն իրաւամբ կարող է պարծենալ որքան ոռւս բանակը, նոյնքան և այն ժողովուրդը, որի հարազատ ծնունդն ու զաւակն էր գեներալ ադիւտանտ Միքայէլ Լօրիս-Մեյիքեանը:

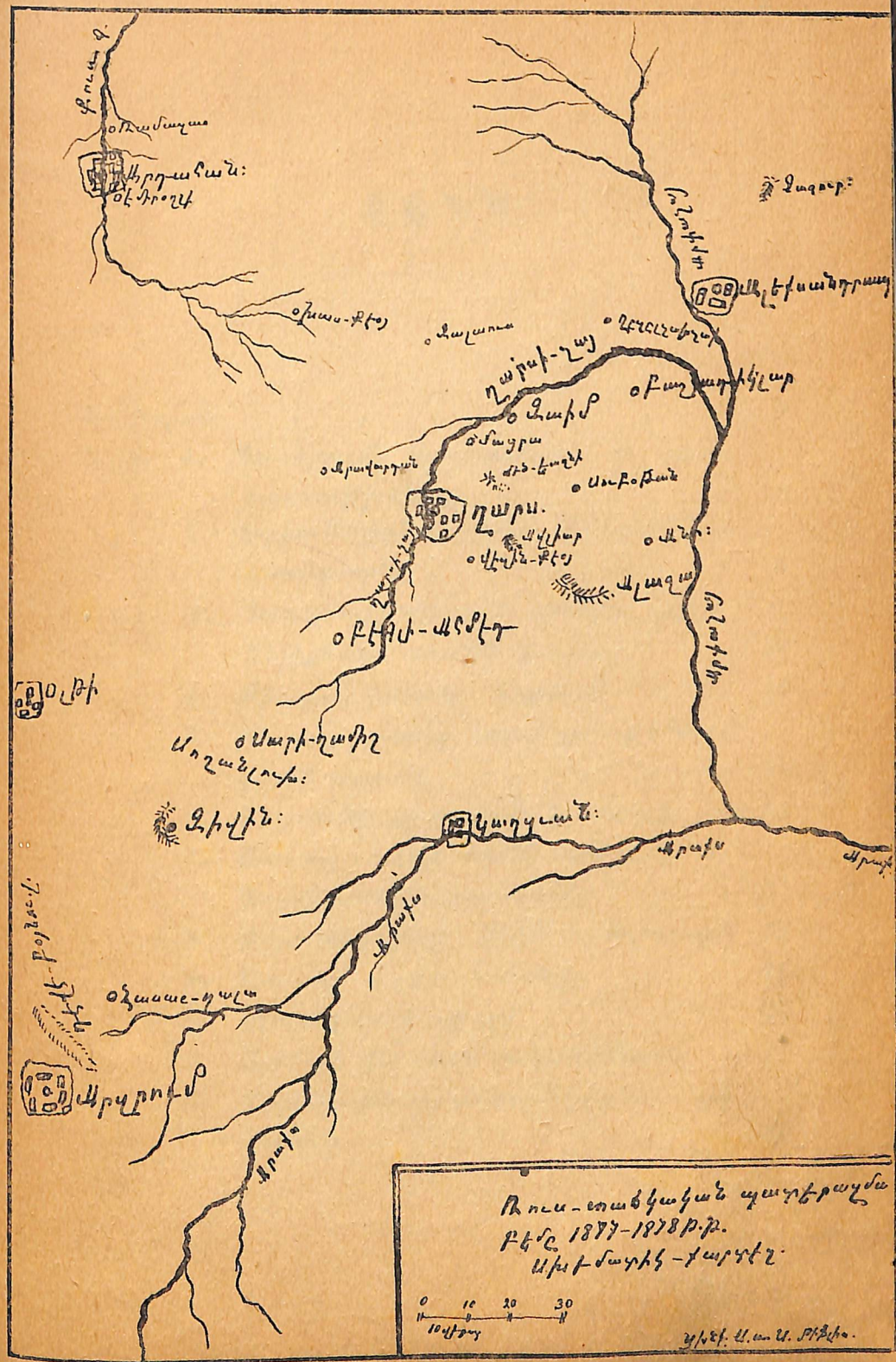
Աստիճաններ

22	տարեկան	Գլարդիայի պօրուչիկ
24	»	Կապիտան
26	»	Մայօր
29	»	—
29	»	Գնդապետ
30	»	»
31	»	»
32	»	Գնեերալ մայօր
37	»	Գնեերալ լէյտէնանտ
41	»	Գնեերալ-ադիւտանտ
42	»	Գնեերալ կաւալերիայի
51	»	Կորպուսի հրամանատար
52	»	—
53	»	Կոմս
54	»	Խարկովի գէն. նահանգա
55	»	Ներքին գործերի մինիստ

Պարզելներ

Ստանիսլաւ Սաստ.
Ոսկէ թուր.
Վլադիմիր 4-րդ աստ.
Վլադիմիր 3-րդ աստ.

Ստանիսլաւ I-ին աստ.
Աննա I-ին աստ.
Վլադիմիր II-րդ աստ.
Ալեքսանդր Նևսկիյ
Գէորգիի II-րդ աստ.
Վլադիմիր I աստ.
Շէֆ-գնդի:
Սպիրտակ Արծիւ I աստ.

Յ Ա Ն Կ

ԵՐԵՍ

Առաջաբան	3
Դիմելիս 1. Պատերազմի պատճառները և պատ- րաստութիւնները	4
» 2. Լօրիս-Մելիքեան մինչև 1877—1878-ի պատերազմը	8
» 3. Պատերազմի սկիզբը և զենեքալ Լօրիս- Մելիքեանի առաջին քայլերը	17
» 4. Թիւրքաց բանակը Ղարսում	18
» 5. Ռուսաց բանակը Ղարսի դիմաց և Կադ- զանի առումը	22
» 6. Արդահանի պաշարումը և առումը	25
» 7. Ռուսաց զօրքի առաջխաղացումը և Ղարսի առաջին պաշարումը	33
» 8. Արշաւանք դէպի Զիվին և վերադարձ	36
» 9. Ռուսաց զօրքի նահանջը	37
» 10. Ալաշայի կռիւի սկիզբը	39
» 11. Ալաշայի վճռական ճակատամարտը	42
» 12. Սողանլուի Զօրամասի Դէվէ-Բօյունի առումը	48

» 13.	Հարսի առումը	51
» 14.	Պատերազմի վերջը և Լօրիս-Մելիքեանի հրաժարականը	57
	Լօրիս-Մելիքեանի աստիճանաւորութիւն	60

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1.	Գեներալ ադիւտանտ Մ. Լօրիս-Մելիքեան:	
2.	Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկօլաևիչ:	
3.	Գեներալ լէյտենանտ Արշակ Տէր-Ղուկասեան:	
4.	Գեներալ ադիւտանտ Յովհաննէս Լազարեան:	
5.	Ռժու-տաճկական պատերազմական բեմի քար- տէզը	61

50

3p

2 3/4
1755

1755

2013

